

چرخِ فضا

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ النبوی

کراچی - پاکستان

ف
ع
ل

صِفَاتُ

تأليف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱۶ ھ

طبعة مبدية صحيحة مبنية

صَفِيَّة

میرزا شریف الدین علی بن محمد

اسم الكتاب

تأليف

96

عدد الصفحات

45/= روبية

السعر

۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعية شোধري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنگلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738 :

الهاتف

+92-21-34023113 :

الفاکس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مکتبۃ البشری، کراتشي، پاکستان

يطلب من

+92-321-4399313 : مکتبۃ الحرمين، اردو بازار، لاهور.

+92-42-7124656, 7223210 : المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور.

+92-51-5773341, 5557926 : بک لینڈ، سني پلازه کالج روڈ، راولپنڈی.

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور.

+92-333-7825484 : مکتبۃ رشیدیة، سرکي روڈ، کوئٹہ.

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موخرہ و در فعل	مقدمہ	
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغہ ثلثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول	تساریف افعال	
۲۴	امریا نون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات تثنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لغیف	۴۰	باب استفعال	۶۳
لغیف و مهموز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۳
مهموز	۴۳	باب تفعّل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفعّل	۶۶
مصدر میسی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینها	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفعّل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
تبصره ضروری	۵۲	کلمه در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بدان - ایدک اللہ تعالیٰ فی الدارین - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِنْ و اِلٰی .

زداں یکتا مرد سنگ غلطانیڈاں یکتا مرد

بسم اللہ: افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوی: "کل امر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحذم" واکتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "کل امر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أتم" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحمی شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ متدعی بود تا خیر حمدلہ او بالعکس، واصل آنت کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلکظ حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالحدیثین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاود و عدم قطع و بتر ایں رسالہ است کما لا یخفی، و توجہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف الطناب رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدان کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فالما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندرج ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) ایدک اللہ: قوت دہد ترا خداے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یکت لفظ" آہ، و غرض از اں حیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبت الی بیع الشیاب الہریت] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحيوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سنی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکنہ علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تیمن ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت، و تعریف در اسم اندک باشد چوں: رَجُلٌ رَجُلَانِ رَجَالٌ رُجُلٌ، و تعریف در فعل بیشتر باشد چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا اِلْحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تعریف در حرف نباشد زیرا کہ در حرف تعریف نیست.

فصل

اسم را سه بناست

تعریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تعریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تعریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبد العلی) **حاصل شود:** و بعضے از محققین تعریف صرف چنینس کردہ کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تعریف کہ در اں اعراب و بنا آمد خل نباشد، و بعضے چنان گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و میناتہا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تعریف و معانی و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ و کلام ست، و فرق در میان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافہم.

مقاوت: مثل لفظ ضَرَبَ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرِبْ وَضَارِبٌ و غیرہ بناکنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. و **تعریف در حرف:** دریں جا اعتراض است مشہور، و آں اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آں لازم می آید، و ایں افعی ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، و لما تتمیم نظر پس عبارت مصنف **ھ** خالی از غبار و کدورت ست، از آنکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تعریف در حرف نباشد"، مراد از تعریف تعریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تعریف در دلیل تعریف لغوی ست، و تعریف اصطلاحی خاص ست از تعریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تعریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیائے جداگانہ؛ پس از آنکہ در حرف تعریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر گاہ کہ عام در آں مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواہد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد۔ و فعل رادو بنا ست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم۔

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بروزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بروزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، و يَنْصُرُ و يَطْلُبُ کہ بو وزن يَفْعُلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یکٹ بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد۔

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ واربہ است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بَاسٍ معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرور ست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گویم: تغایر موجود ست، از آنکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قبصر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را نشاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دو از مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو بمنی غالباً می باشد۔ و **خماسی:** و سدای نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود۔

یعنی: در بعضے نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ۔ و **فعل را:** فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ۔ **بروزن فاعل:** بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکنات کہ در کلمہ آید۔ (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی۔

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغہ است: فَلَسَ فَرَسٌ كَتَفَ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ فُقُلٌ صُرْدٌ عُنُقٌ و مزید فیہ
 وے بسیار است: و اسم رباعی مجرد را پنج صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْشٌ قَمَطَرٌ.
 و مزید فیہ وے کمتر است، و اسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَذَعِمِلٌ جَحْمَرٌ شٌ
 قِرْطَعِبٌ و مزید فیہ وے بغایت اندک است، و اوزان او پنج است: غَضْرُ فُوطٌ قَبْعَثْرٰی قِرْطَبُوسٌ
 خَزْ عُبَيْلٌ خَنْدَرِيسٌ.
 شراب کہنہ

بسیار است: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ و ضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف است و آن یا قبل از "فاء" باشد
 چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یا" بعد "عین" چون: رجیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف
 است، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
 قصیری بر وزن فعلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خبیلۃ بر وزن فیلۃ، یا فاء و عین و لام ہر سہ چون:
 مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون:
 بطیخ بر وزن فعیل، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا بافتراق باشد چون: مصایح یا با اجتماع پیش از فاء
 چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچستے باشد و واحد
 بچستے دیگر چون: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

و مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی، زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد است یا قبل فاء باشد چون: مدحرج
 کسفحلل یا بعد از فاء چون: کفتخر کفعلل، یا بعد از عین چون: قرفل کفعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفعلول، یا
 بعد لام ثانیہ چون: دحرجه کفعللۃ، و اگر دو است یا جداگانه است بچمو: منحنوق کمفعول، و یا مجتمع است چون: عنکبوت
 کفعللوت، و اگر زائد سہ است مثلش بچمو عبوثران بر وزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک است: بہ نسبت مزید فیہ رباعی، زیرا کہ زیادت در آن بحرف واحد است فقط، و آن یا پیش از لام ثالث است، و آن چہار
 اوزان دارد چون: غضر فوط قرطبوس خز عبیل خندریس یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قرطبوس: پنچمین یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جابر بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما
 بتقدیم طاء بر راء آورده، و العلم الحق عند اللہ سبحانہ. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد در اسه صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَّفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
و فعل رباعی مجرد در ایک بناست چوں: دَحْرَجَ بر وزن فَعَّلَ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
مذکور شود.

فصل

ہر اسے و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمَرَ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" و الفی کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. **مضاعف:** ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرر می
شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند. **معتل خوانند:** اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَائِمٌ کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد، زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و لا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلتہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و لا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فائدفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) **معتل الفاء:** از آنکہ ماضیش مثل صحیح ست در تشریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد و یا، از آنکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا **معتل** اللام و ناقص خوانند چون: رَمِي وَرَمَى، واگر در **معتل** دو حرف علت باشد آنرا **الفیف** خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا **الفیف** مفروق خوانند چون: وَقَايَةُ وَوَقَى، واگر در مقابلہ عین و لام باشد آنرا **الفیف** مقرون خوانند چون: طَيَّ ^{نگاہ داشتن} و طَوَّى، پس مجموع اسماء و افعال بر ہفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از اینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و مضاريف آنها

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است **فَعَلَ** **فَعِلَ** **فَعُلَ** و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل **فَعَلَ** سه است **يَفْعَلُ** چون: **نَصَرَ يَنْصُرُ**، و **يَفْعَلُ** چون: **ضَرَبَ يَضْرِبُ**،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حدث می شود چون: رَمَوْا و يَزْمُونَ و يَزْمِين. **حرف علت:** معتل بہ حرف کہ آنرا معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وَاوَدَّيَا در اسم و وَيْتُ و يَتُّ در فعل. **لفیف:** از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. **لفیف مقرون:** لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کہ لایق گفتی.

سه است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سه مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین پنج یکے را سه مستقبل نیامدہ، و از فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روانداشتند؛ لَشَبَهَةِ حُرُوحِ الْكُسْرِ إِلَى الصَّوْمِ، و اما فَضِلُ يَفْضُلُ و دُمْتُ تَدُوْمُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایۃ تقتضی بالعکس، و اما لُبْتُ نَلْتُ و دُمْتُ نَذَاهُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لختین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یکث باب و الحاق آن بمضارع باب دیگر ست، و كَذَبْتُ نَكَادُ بضم کاف شاذ ست افع و کثیر الاستعمال كَذَبْتُ نَكَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دوست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست۔

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالَ: اَفْعَلَ يَفْعِلُ اِفْعَالًا چوں: اُكْرِمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلُ: فَعَّلَ يَفْعِلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد۔ **فروع خوانند:** از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از ان تجاوز نمود حکم فرع گرفت۔

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق نباشد، والا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بتد حرج، و دو باب ملحق باحر نجم بر رائے جمہور، و چہار باب بر رائے مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید۔ **مشہور ست:** قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازده باب است زیادتی باب افعیال و افعوال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارده باب زیادۃ افعیال و افعیال، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی۔

فعل در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار باو حاصل شد، و بمچنین در تفضل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوئے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست۔ (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، دور ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَلَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَلَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَالَ: اِفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمَرًا، دور ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارُ يَحْمَارُ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَلَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، دور ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد در ایک بناست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعْلَلُ يَفْعِلُ

تَصَرُّفًا دست در کاری کردن و گردیدن، تَفَاعَلَ۔ لیکن سنان بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فاعل بمعنی سائل از ترکیب لغتین است، نہ بابے سجدہ است بر وزن فاعیل بـتضارب باہم خصومت کردن و جنگ نمودن، اِفْعَلَ و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اَفْعَلَ بزیادت ہمزہ وصل و زیادت فائے مدغم چوں: اَدْمَحَ اَدْمَاحًا یعنی داخل شد در شیء و اَفْعَلُ بزیادت ہمزہ وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِحَاوَى اِحْوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلاں، کہ اصل اَدْمَحَ اَدْمَحَ بود بر قاعدہ اَدْکَر "تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نمودہ اوغام کردند اَدْمَحَ شد۔ (مولوی عبد العلی) اِسْتَخْرَجًا بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن، بناست: یعنی اگرچہ با احتمال عقیقے از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتدا، بسکون ست، و سکون عین برائے کہ است اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم التکافئ سکنین بالتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، و اختیار فحقات برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَلًا چوں: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدَحْرَجًا، و مزید فیہ وے را سہ باب ست۔
 باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَحْرَجُ يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست۔ باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِحْرَنْجَمُ يَحْرَنْجُمُ
 اِحْرَنْجَمًا۔ باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعِرْ يَقْشَعِرُ اِقْشَعِرًا۔ و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست۔

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر۔ مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و جحد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند۔

اِقْشَعِرَا: بر تراشیدن ای موے بر تن خاستن **اشتقاق**: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: حید و غنق کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خوشن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست۔
 معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفتہ می شود، پس ازینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم **اسم تفضیل**: اگر کوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا نیچہ نبود۔ **مشتق اند**: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر کوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ در ایں کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست از آنکہ بلا واسطہ باشد بچو اشتقاق
 ماضی از ایں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر۔

فصل

فَعَلَ يَفْعُلُ از صحیح النَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چهارده مثال بود شش غائب را بود، سه ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصَرُوا، و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتُ نَصْرًا نَصَرْنَ و شش مخاطب را بود، سه ازاں مر مذکر را چوں: نَصَرْتَ نَصْرَتًا نَصَرْتُمْ و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرْتِ نَصْرَتًا نَصَرْتُنَّ و دو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصْرًا، و مستقبل را نیز چهارده مثال بود، چنانکه در ماضی دانسته شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ
تَنْصُرِي	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرِي	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرِينَ

و دیگر ابواب پنجگانه هم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، حَسِبَ حَسِبًا حَسِبُوا تا آخر، شَرَفَ شَرَفًا شَرَفُوا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر، يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر، يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر، يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نصر ينصر نصرًا فهو ناصرٌ ونصر ينصر نصرًا فذلك منصورٌ ما نصر ما نصير لم ينصر لم ينصر لا ينصر لا ينصر لن ينصر لن ينصر الأمر مه أنصر لتنصر لتنصر لينصر لينصر والهي عه لا تنصر لا تنصر لا ينصر لا ينصر الطرف مه منصر والآلة مه منصر منصر منصر التصغير منه منيصر منيصر ومنيصر والجمع مهما مناصر ومناصر فعل التفضيل مه أنصر وأنصر والمؤنث مه نصري ونصري والجمع منهما أنصرون وأناصر وأنصر ونصريات.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکه بواسطه این دو صیغه متکلم بنفہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خبر میداد چیزے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند، زیادتے یک حرف از حروف "اتین" در اول وے، وایں حروف را زوائد اربعہ خوانند، وایں حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفْعَلْ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَلْ وَیُفَعِّلَلْ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال واستقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم وی کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَیَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد **ہَآئِی** **لَیَحْرُسُنِی**، و اگر سین یا سوف در آید چوں:
(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تقاض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف **ہ** کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواه بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، و لا تنافض؛ لعدہ اتحاد الموصوع اتین صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از بیان بمعنی آمدن. **در اول**: اگر کہے گوید: چرا مضارع را زیادت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شون: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجرید بر تنزاید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. **زوائد اربعہ**: زیرا کہہ بر اصل نیازند مے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ماقبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر شدائی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: در اظہر و بآقل کہ ماخوذ اند از تہوہ و تنافل باتائے زائد چنانکہ: در تنافل و تفعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ ہذہ الصابطۃ لعلھا تفعلت. **مضموم باشد**: اگر گوئی: کہ ضمہ بایں چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اقل است و این چہار باب اقل، پس اقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) **و فعل مستقبل**: یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما ہو الصحیح. **کنم و میکنم**: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ "میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و ایں ظاہر است. **و ہر گاہ**: ہمچنین "ما" برائے نفی چوں ما یضرب. **ہی** بدرستیکہ در غم مے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ و سَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد.

فصل

بدانکہ الف در نَصَرَ علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و واء در نَصَرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تاء ساکن در نَصَرَتْ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرْنَا علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تاء علامت تانیث ست، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تاء مفتوح در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تاء مکسورہ در نَصَرْتُ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل ست، ثَمَا در نَصَرْتُما گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و ثَمَّ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست،

سببُ و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوارم و م و نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. **الف** در **نَصَرَ** تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنت تادلات کند بر ہا، و ہمچنین و او برائے علامت جمع مذکر تادلات کند بر "ہو" کہ حالا "ہم" محقق آن شہرت دار، اگر گوئی: "ہا" ہم نیز دلالت می کند بر "ہم" و "ہو" پس چرا الف و واء را خاصہً برائے این دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست

و تاء ساکن در **نَصَرَتْ** وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ این ست کہ مخرج تا وسط الفم ست و آن در مرتبہ ثانی ست از مخارج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از انکہ حوا از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام ثانی پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تاء برائے این زیادت چیست؟ سین و نون وغیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاء ترجمہ دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست بچو: وَكَلَّانَ وَكَلَّانَ وَكَلَّانَ وَكَلَّانَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد اوبے توسط عطف چون **نَصَرْتُ** مُرَّةً با وجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: از انکہ دلالت می کند بر "ہن" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست. **نَصَرَتْ** بجهت دلالت او بر آنت مذکر.

نَصَرْتُ بسبب دلالت او بر آنت مؤنث. **ثَمَا** در **نَصَرْتُما** از انکہ دلالت می کند بر آنتما کہ در تحت آن مضمر ست.

و ثَمَّ در **نَصَرْتُمْ** زیرا کہ دلالت می کند بر آنتم.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مَوْث و فاعل فعل ست، و تَائِ مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مَوْث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مَوْث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و واء ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مَوْث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کنند بر افتن. و تَائِ مضموم در نَصَرْتُ اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او نا مستتر ست و ممکن نبود کہ از نا حرفی گیرند برائے زیادت؛ لہذا موم الالتباس، لہذا نا چار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آن مضموم ست و الف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مَوْث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ **لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فِي سُبْحَانَكَ (الفرد)**

و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آن حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. عوض رفع ست: احترام ست از نون ریدان ریدوں کہ عوض تونین ست و علامت رفع الف و ووست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مَوْث آوردند و ایزاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یا در اول ایں دو صیغہ نیز سے آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انقش ست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در **يَنْصُرُونَ** علامت غیبت، و حرف استقبال **سِت** و نون ضمیر جمع **مَوْنِث** غائب و فاعل فعل **سِت**، و تاء در **تَنْصُرُوا** مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال **سِت**، و در **وے اَنْتَ** مستتر **سِت** و اما کہ فاعل فعل **سِت**، و تاء در **تَنْصُرَانِ** علامت خطاب، و الف در **وے** علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل **سِت**، و نون عوض رفع **سِت** کہ در **تَنْصُرُ** بود، تاء در **تَنْصُرُونَ** علامت خطاب **سِت** و حرف استقبال و واو ضمیر جمع مذکر و نون در **وے** عوض رفع **سِت** کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد **سِت** چنانکہ گفتہ شد در **يَنْصُرُونَ** و تاء در **تَنْصُرِينَ** علامت خطاب **سِت**، ویاء ضمیر واحد مخاطبہ **مَوْنِث** و فاعل فعل **سِت**، و نون عوض رفع **سِت** کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در **تَنْصُرَانِ** مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ **مَوْنِث** و ضمیر فاعل **سِت**، و نون عوض رفع **سِت** کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در **تَنْصُرُونَ** مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع **مَوْنِث** و فاعل فعل **سِت**، و ہمزہ در **أَنْصُرُ** علامت نفس متکلم **سِت**، و اُنَا در **وے** مستتر است و اما کہ فاعل فعل **سِت**، و نون در **نَنْصُرُ** علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در نَصْرُ وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از واو بدل می شود چنانکہ در: نکلان و کلان، و او از منتہائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرف مقرر کردہ شود کہ از منتہائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع **سِت** و او در مثل و و حل لازم آید، لہذا او را بجا بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار آنست دلالت می کند. و **ہمزہ در أَنْصُرُ** اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبداء مخارج پیدا می شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش داده ہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار **سِت** در **وے** الف علامت آن کردہ باشند چنانکہ بعضی بآں رفت.

نون در نَصْرُ وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفی از حروف مد و لین باقی نہاند منقطع شدند بسوئے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکھما عۃ فی الخیشوم کما اُھا مدۃ فی الحنف، و بعضی گفتہ کہ بجہت مناسبت "نخن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تشبیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ دروے مستتر است دائماً و فاعل فعل است۔ اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چون: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چون: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ۔

فصل

بدانکہ چون در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع است ساقط شوند بنصبہ چون: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل است۔

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آیند، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَنَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزءے۔

خواہ تشبیہ: و کا ہے برائے واحد بجهت تعظیم آید چون: قوله تعالى: ﴿لَنْ نَقْصُرَ عَنْكَ﴾ (یوسف ۳) یعنی اَنْ اَلْخ: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ ایں چهار حرف معتبر نصب مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لَمْ لَمَّا و لام امر و لائی نمی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند هر يك بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی ماضی گرداند همچون لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں هر دو است پس گفته نشود: وَلَمَّا يَنْصُرُ زَيْدٌ اَمْسِرْ لِكِنَّهٗ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَزْكَبُ الْأَمِيرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبَهُ (مولوی عبدالعلی)

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آل ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چوں:

اَنْصُرُ	اَنْصُرَا	اَنْصُرُوْا	اَنْصُرِيْ	اَنْصُرَا	اَنْصُرْنَ
----------	-----------	-------------	------------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چوں:

اِغْلَمْ	اِغْلَمَا	اِغْلَمُوْا	اِغْلَمِيْ	اِغْلَمَا	اِغْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	اضْرِبَا	اضْرِبُوْا	اضْرِبِيْ	اضْرِبَا	اضْرِبْنَ

و چوں همزه وصل متصل شود بماقبل خود ساقط گردد و در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چوں
فَاطِلْبٌ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چوں: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ چگونه می آید المحارح، اگر پرسند: چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیه بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و کسره هم بیعت بعضی و بضم در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. **مضموم گردانند:** چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: اَنْصُرْ از آنکه حرف ساکن واسطه ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چوں اتباع در فتح از جهت التباس بمشکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل است در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون است و تحریک ساکن بکسره می شود. **بمفعول به نرسد:** قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و مابیه الفرق بهمین است.

و متعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصْرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضَرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شُرِفَ شُرْفًا شُرِفُوا تا آخر،

و متعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سے ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقی پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: حَسِبَ حِسْبًا حَسِبُوا، دوم بنائے فعل بر فعل یفعل برائے غلبہ چوں: کَارَمِي فِكْرَتُهُ اَيَّ عِلْمَتُهُ فِي الْكُرَامِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَحْرَجْتُ الْعَمَالَ اَيَّ طَلَبْتُ حُرُوجَهُ، و اسْتَحْسَنْتُ رَيْدًا اَيَّ سِسْتُهُ اِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا اَتَوَكَّحُ هَٰذَا اَيَّ لَا اَمْنَعُ هَٰذَا.

فائے فعل را: وجہ ایں تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فعل فعل آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشند زیرا کہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فعل کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزنہ ملائیس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فعل بالعلس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرَبَ الْمَلِكُ اِذَا صَرَنَهُ اَلْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طَعِنَ الْاُمِيرُ اِذَا طَعَنَ الْحَقِيرُ، و امثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

و غلم بدانکہ مصنف ۛ در اینجا تسہیل للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سه حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ما قبل آخر را مکسور چوں: تَعَهَّدَ وَتَذَخَّرَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اُفْتَعِلَ وَاِسْتَفْعِلَ، و اگر پنج یکے ازینہ در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں اُسْخَرَمَ وَذَخَّرَجَ الخ.

و در باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُکْرِمْ اُکْرِمْ اُکْرِمْ اُکْرِمْ اُکْرِمْ اُکْرِمْ تا آخر، و همچنین در باب مفاعله لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبَ ضُورِبَ ضُورِبَ ضُورِبَ ضُورِبَ تا آخر، و در باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدُ تُعْهَدُ تُعْهَدُ تُعْهَدُ تُعْهَدُ تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوِذُ تُعْوِذُ تُعْوِذُ تُعْوِذُ تُعْوِذُ تُعْوِذُ تا آخر، و در باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبَ تا آخر، و در باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اَنْصُرِفَ اَنْصُرِفَ اَنْصُرِفَ اَنْصُرِفَ اَنْصُرِفَ اَنْصُرِفَ تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرُ اُحْمَرُ اُحْمَرُ اُحْمَرُ اُحْمَرُ اُحْمَرُ تا آخر، و در باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجَ تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں: اُحْمُورُ اُحْمُورُ اُحْمُورُ اُحْمُورُ اُحْمُورُ اُحْمُورُ تا آخر، و در باب فاعلته فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخِرَجَ دُخِرَجَ دُخِرَجَ دُخِرَجَ دُخِرَجَ دُخِرَجَ تا آخر، و در باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجَ تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمَ تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرَ تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برائے مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد

همزه: زیرا که ضمه فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضمه همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم کردند. و تاء مضموم: زیرا که در صورت ضمه تاء فقط لازم آمدن تغییر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

وعین را بفتح کنند اگر مفتوح نباشد چوں: يُنْصَرُ وَيُكْرَمُ وَيُضَارَبُ وَيُصْرَفُ وَيُتَصَرَّفُ وَيُكْتَسَبُ وَيُتَضَارَبُ وَيُحْمَرُ وَيُسْتَخْرَجُ وَيُحْمَارُ، ودر رباعی لام اولی را مفتوح کنند بجائے عین کلمه چوں: يُدْخَرُجُ وَيُتَدَخَّرُجُ وَيُحَرْنَجَمُ وَيُقْشَعَرُ.

فصل

بدانکه امر حاضر مجهول بطریق امر غائب مجهول باشد چوں: لَتَضْرَبَ لَتَضْرَبَا لَتَضْرَبُوا تا آخر، ودریں قیاس بود امر مجموع افعال ثلاثی مجرد، و مزید فیه وے، و رباعی مجرد، و مزید فیه وے.

فصل

چوں نون تاکید ثقیله در آید در امر حاضر معلوم گوئی: اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَنَّ اُطْلُبَانَّ اُطْلُبَانَّ ودر مجهول گوئی: لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ لَتُطْلِبَنَّ لَتُطْلِبَانَّ، ودر امر غائب معلوم گوئی: لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَانَّ لِيُضْرِبَنَّ تا آخر، ودر مجهول لِيُضْرِبَنَّ لِيُضْرِبَانَّ لِيُضْرِبَنَّ تا آخر، ودریں قیاس در معروف و مجهول نمی نیز در آید چوں: لَا تَضْرِبَنَّ لَا تَضْرِبَانَّ لَا تَضْرِبَنَّ اِلَى آخره.

چوں لَتَضْرِبَ باید دانست که در حقیقت این لام مکور مضارع را بمعنی امر گردانند، ودر آخر آن عمل "لم" کند، ودر صیغائے امر حاضر داخل نشود الا بطریق شاذ چنانکه آنحضرت عز فرمود: نَزَرَهُ وَلَوْ شِئْتُ لَكَيْتُ یعنی باید که تکه گریبان آنرا به بندی اگر چه باخاری باشد واز ہمیں قبیل است که گاهی لام مفتوح هم باین معنی بر مضارع داخل شود کمافی قولم: سِرْعَ یعنی باید که پرہیز کاری کند، و بعضی گفته: که فتح نام امر لغت بنی سلیم است، اما ہر گاہ ما مورین جماعت میان حاضر و غائب مشترک و مخلوط باشند اولی تغیب حاضر است پس گفته شود: افعلوا برائے حاضرین و غائبین معا، و گاہے برائے ما مورین جماعت مخلوط است لام امر باتائے خطاب ہم جمع کنند مثل: لَتَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ، یعنی باید که شما بگیرید مقامات جنگ خود را. (مولانا محمد عبدالحی آس)

چوں نون تاکید: بدانکہ نون تاکید بمعنی البتہ آید واز آنجا کہ تاکید در چیزے حاصل در ماضی ممکن نیست، و ہمچنین در چیزے حاصل در زمان حال کہ چندان فائدہ ندارد و مختص شد دخول آن بر صیغہ استقبال.

اما واو در جمع مذکر بیفتد؛ زیرا که ضمه دلالت می کند بر واو، و یاء در مخاطبه مؤنث بیفتد؛ زیرا که کسره دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصله در آوردند، تا فاصله باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، که ضمیر ست، و هر جا که نون تاکید ثقیله در آید نون تاکید خفیفه نیز در آید، الا در تشبیه مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چون: اُطْلُبُ اُطْلُبُ اُطْلُبُ لَا تَطْلُبُ لَا تَطْلُبُ لَا تَطْلُبُ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چون: طَالِبُ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةٌ طَلَابٌ طُلُبٌ، طَلَبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاه باشد که بر وزن فَعِيلٌ آید چون: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چون: حَسَنٌ يَحْسَنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعُولٌ وَفَعَالٌ بهم آید چون: جَبَانٌ وَخَشِنٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشَجَاعٌ و بر وزن

اما واو در جمع مذکر بیفتد؛ اما در افتادن واو و یاء شرط آنست که مده باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃ در ال مده و نون تاکید بیفتد، و اگر نه و او را حرکت ضمه دهند چون: اخْشَوْنَا، و یاء را حرکت کسره چون: اخْشِیْ، و همچنین نونهائے اعرابی را حذف کنند از آنکه ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لهذا علامتش را از حفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او و یاء را چرا از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکه اجتماع ساکنین علی حده که عبارت از بودن ساکن اول مده و ثانی مد غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چون ضمه و کسره بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر و او و یاء نماند، و در تشبیه بر فتح التفتاء نکرده الف را محذوف ساختند؛ لئلا تضاعف الیه و ین الی الواحد. فائدة: در فرق اسم فاعل و صفت مشبه و مبالغه، پس بدانکه این هر سه در معنی فاعل مشترکند، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبه و مبالغه برائے دوام، اگر گوئی: که این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا که اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت دوام آید، گوئیم: که شرط کرده اند در صفت مشبه که صیغه او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکه طَالِقٌ وَخَائِضٌ را صفت مشبه نگویند، اگر چه بمعنی ثبوت آمده، می گویند: که استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز ست، و از غیر ثلاثی اسمیکه بمعنی ثبوت مخالف بصیغه فاعل باشد نیافه اند تا صفت مشبه گفته شود، اما فرق در صفت مشبه و مبالغه این ست که اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبه گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغه نامند، اگر گوئی: که مصنف ^{رحم}ه ^{رحم}ه که از راجحه متعدی ست در اوزان صفت شمار کرده، گوئیم: که فعل لازم اعم ست از آنکه در اصل وضع باشند یا اورا لازم کرده باشد، و درین جا هم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نموده لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقی" و غیره.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برين وز نہا آمده است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صيغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نِيز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ وَامْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ وَ مِفْعِيلٌ وَ فَعِيلٌ نِيز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مِطْطِيقٌ وَامْرَأَةٌ مِطْطِيقٌ وَ رَجُلٌ شَرِيْرٌ وَامْرَأَةٌ شَرِيْرٌ، و فَعَالٌ نِيز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَامْرَأَةٌ طَوَالٌ.

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تَا آخر.

مبالغہ: آیات:

مَنَاعٌ كَاحِدٍ رَحْمَنٌ مِّنْ مَّفْضَالٍ مِّنْطِيقٍ	رَحِيْمٌ مَّخْرَمٌ ضَحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صَدِيقٌ
عُجَاتٌ وَ اكْتَارٌ اَبْصَحَ وَ كَثَارٌ وَ عَلَامَةٌ	وَقْدُوسٌ وَ قِيَوْمٌ وَ كَافِيَةٌ وَ فَارُوقٌ
وَنَاءٌ زَيْدٌ فِيْهِ لَيْسَ لِلتَّائِيْبِ حُذٌّ هَذَا	وَلَمْ يُفَرِّقْ بَيْنَهُ فِيْهِ تَذَكِيْرٌ وَ تَائِيْبٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنے بنا کنند بر شخصیکہ ملائیس آن چیز ست از لطقات اسم فاعل
وانند، چوں کاس بر وزن قاضی ای دُو کَسُوْبَةٌ و ماء دافق دُو دَفْعٍ و خلیل گفتہ کہ از آنست طالق و حائض ای دات طلاق
و حیض. (موجودی عند انعمی اسی) **صراف** بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً درین جا چرا ترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بر وزن فعیل و فاعل چوں:
قتیل و و دُوْدٌ نِيز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجی، این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بر وزن غیر فاعل ہم کثیر اوقع ست.

کردند برائے ثقالت یَعْدُ شد، و باتاء و همزه و نون نیز انداختند برائے موافقت باب.
امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیله:

عِدْنَ	عِدَانَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدْنَانَّ
--------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفه:

عِدْنَ	عِدُنَّ	عِدِنَّ
--------	---------	---------

امر غائب معلوم:

لِیَعْدُ	لِیَعْدَا	لِیَعْدُوا
----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز براس وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان ست که در صحیح دانسته شد، و بآلن ناصبه: لَنْ یَعْدَ لَنْ یَعْدَا لَنْ یَعْدُوا تا آخر، ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول: یُوْعَدُ یُوْعِدَان یُوْعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسره بیفتاد، اسم فاعل: وَاِعْدٌ وَاِعْدَان وَاِعْدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَان مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ المیسر: قمار باختن، ماضی معلوم: یَسَرَ یَسِرَا یَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنست که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گوئیم: که مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در یُوْعَدُ مجهول و او برائے تجعیت یَعْدُ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معرفت **عَدَا** در اصل اُوْعَدُ بود و او را بجبهت موافقت مضرع حذف کردند بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند همزه را نیز حذف کردند عَدُ شد.

مستقبل معلوم: **يَيْسِرُ يَيْسِرَانِ يَيْسِرُونَ** تا آخر، امر حاضر معلوم: **اَيْسِرْ اَيْسِرَا اَيْسِرُوا** تا آخر، بانون ثقیلہ: **اَيْسِرَنَّ اَيْسِرَانَّ اَيْسِرُنَّ** تا آخر، بانون خفیفہ **اَيْسِرْنِ اَيْسِرْنِ اَيْسِرْنِ**، امر غائب معلوم: **لْيَيْسِرْ لْيَيْسِرَا لْيَيْسِرُوا**، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: **يُسِرَ اِلَخ**، مستقبل مجہول: **يُوسِرُ اِلَخ**۔ مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَجَلُ**: ترسیدن **وَجَلَ يَوْجَلُ وَجَلًا** فهو **وَاجِلٌ** فذاک **مَوْجُولُ** الأمر منه **اِيَجَلُ**۔ مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَضْعُ**: نهادن **وَضَعَ يَضَعُ وَضَعًا** فهو **وَاضِعٌ** فذاک **مَوْضُوعٌ** الأمر منه **ضَعُ**۔ واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَرَمُ**: آما سیدن **وَرِمَ يَرِمُ وَرَمًا** فهو **وَارِمٌ** الأمر منه **رِمَ** مثل **عَدَ**۔ واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَسْمُ**:

يَيْسِرُ: ہدیاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بلف بدل کنند و بعداً ویاسر خوانند و آن نیز قلیل ست۔ **اِيَجَلُ** در اصل **اَوْجَلُ** بود و او ساکن ماقبش مکور آن و او را بیاء بدل کردند۔ **يَضَعُ** در اصل **يُوضَعُ** بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و او را انداختند، بعدہ کسرہ ضاوا را بفتح بدل کردند برائے رعیت حرف حلق **يَضَعُ** شد، اگر گوئی: چرا در بعد واخوات اور رعایت حرف حق نہ نمودند؟ جواب: فتحہ برائے حرف حلق سماعی ست۔ **ضَعُ** در اصل **اَوْضَعُ** بود و او را از جهت موافقت مضارع انگلندند، و ہمزہ کہ بجهت تعذر ابتداء بکون آوردہ بودند چون ابتداء بکون نماند، ہمزہ را نیز انگلندند۔

الوسم باید دانست کہ اوسمہ بمعنی نشان کردن و داغ نهادن از باب **صَرَ يَصُرُ** آمدہ، کذا فی "القاموس"، و "الصراح" و "المنتخب"۔ بریں تقدیر مضارعش **يَسُمُ** مثل **يَعُدُ** بخذف واو خواہ آمد نہ **يُوسُمُ**، و دخولش دریں باب **کَرُمَ** بہیچ وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش براں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر را در آن دخل نیست لامحالہ لازم و غیر منقٹ باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم ناخنین روا دہ شد نہ از مصنف غلام۔ قدس سرہ الشریف۔ **اَلْوَسْمُ** سید ارباب النحو و التصریف، و ارباب علم و فن، چنانکہ عمو پایہ معلوما تش اوج گرائے تحقیقات مباحث عمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع منخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غائب کہ عبارت ازیں باب این چنینی باشد، **اَلْوَسْمَةُ** خوردن و شدن و **وَسُمَ** **يُوسُمُ** و **وَسَامَةُ** فهو و **وَسِمَةُ** الأمر منه **اَوْسُمَ** **اِلَح** کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتخبی الارب" و "منتخب" و غیرہ **اَلْوَسْمَةُ** بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب **کَرُمَ** نوشتہ است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت این باب مذکور شد، فہم۔ (مولوی عبدالعلی آسی)

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نمی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قُولَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجهول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قیل در اصل قُولَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قُولَ شد، واو ساکن ماقبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قُولَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قُولَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اُقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقُولُ بود واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ماقبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، همچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقْدُنَ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقِلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقِلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دعنا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماند؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ماقبل ضمیر فاعل و تھے لازم است کہ حرف ماقبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قُولَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ماقبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دعنا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قُولَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قُولَنَّ محمول ست بر قُولَا؛ لا اشتراکھما فی وجوب فتحة ما قبل لختھما. (نور محمد حق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونه بے کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، و بعد از تحریک الف نمی ماند، بکہ ہمزہ می گردد، و ہمزہ قابل حرکت ست.

وامریکے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم یَعْنَ واصل مجهول یُعْن، واصل امر حاضر اِیْنَعْن بود مستقبل مجهول: یُیَاعُ یُیَاعَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال۔

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوَفَ بود، واو متحرک ماقبل او مفتوح واورا بالف بدل کردند خَافَ شد، خِفْنَ در اصل خَوَفْنَ بود کسرہ بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِفْنَ شد، ودرین موضع بیان باب رارعايت کردند کہ در اصل فَعِلَ بود نہ دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِيفَ خِيفَا خِيفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیلہ وخفیفہ بر قیاس گذشتہ، واجوف ازین سہ باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، واسم مفعول مَبِيعٌ کہ در اصل مَبِیُوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کہے گوید: در خِفْنَ واو حذف شد پس انسب آں بود کہ ضمہ دادندے ماقبل او را نہ کسرہ، مصنف - جواب داد، وحاشا اینکه: اگرچہ مناسب بواو ضمہ بود لیکن القیاس می شد بمضموم العین ومعلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت ودلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت واو، اگر کہے گوید: چرا در فَعِلَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نہ داشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم۔
یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جاو در اسم مفعولش اشارہ است بانکہ از لازم بے حرف جر مجهول ومفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر۔ حَفَّ در اصل اخَوَفَ بود واو متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند واورا الف کردند اجتماع ساکنین شد ودر الف وفاء الف را حذف کردند، وبہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف کردند۔

واجوف ازین: اما طَالِ یَطْوُلُ پس نزد بعضی از نصر ست و نزدیک بخشی از شریف آمده، وخیل گوید: کہ مشترک ست در فعل بضم العین وفعل بفتح العین، ولہذا یجیء النعت طائل وطویل۔

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوعٌ شد، بعدہ واو را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْہُ کہ در اصل مَخَوْوَفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفتہ شد۔

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الدَّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوَا	دَعَوْا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتُ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، اصل

ضمہ بریاء: نزد اہل حجاز این تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است باثبات یاء وحذف واو این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل تر ست، وی گویند: مَقُولٌ، ویاء را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ۔

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءٌ وَدَعْوَةٌ فَهُوَ دَاعٍ وَدُوعٍ وَدُعَى يَدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ سَبَّحَ يَدْعُ مَا دَعَا مَا دُعِيَ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى سَبَّحَ يَدْعُو لَمْ يَدْعُ الْأَمْرُ مِمَّا أَدْعُ لَتَدْعُ لَتَدْعُ يَدْعُ وَاللَّهِ عَمَّا لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ لَطَرَفٌ مِمَّا مَدْعَى وَآلَةٌ مِمَّا مَدْعَى مَدْعَاةٌ وَمَدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِمَّهَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْئِعٌ وَمُدْئِعِيٌّ أَمْعَنُ التَّصْغِيلُ مِمَّا أَدْعَى وَالْمُؤَنَّثُ مِمَّا دَعَوَى الْجَمْعُ مِمَّهَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِمَّهَا أَدْعِي وَدُعِيٌّ۔

مبدل شد: اگر کہے گوید: چرا لام فعل را از جہت التقاء ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا یحذف۔

دَعَتْ دَعَوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعْلَنْ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْونَ بود ضمه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوْنِ بود، کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهایکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
ونون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ، واو
بجزو افتاد، و نونهایکه عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

اَدْعُوْ	اَدْعُوَا	اَدْعِيْ	اَدْعُوَا	اَدْعُوَا	اَدْعُوْنَ
----------	-----------	----------	-----------	-----------	------------

لَنْ يَدْعُوْ بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "ان" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برای تاکید نفی مستقبل می آید، و از اینجا است که با سین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی که فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللهُ اَكْبَرُ رَيْدًا وَلَنْ رَيْدًا اَكْبَرُ، فاعلمه.

واو بوقت افتاد و نونہائے عوضی بیفتاد و بوقتے چنانکہ بحر سے بانون ثقیلہ:

یعنی اگر بانون ثقیلہ

اُدْعُونَنَّ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعَنَّ	اُدْعَوَانَّ	اُدْعُونَنَّ
--------------	--------------	-----------	--------------	--------------

بانون خفیفہ: اُدْعُونُ اُدْعَنَّ اُدْعَنَّ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَا دُعُوًا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعُو بود، واو بسبب کسرہ ماقبل یا شد، واصل دُعُوَا دُعُوَا بود، واو متحرک ماقبل او مکسور آں و او را بیاء بدل کردند دُعِيُوَا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل وادند بعد سلب حرکت ماقبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوَا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعُونُ تا آخر، يُدْعَى در اصل يُدْعُو بود، واو واقع شد در چہارم جا، حرکت ماقبل او مخالف بود، واو را بیاء بدل کردند يُدْعَى شد، باز یاء متحرک ماقبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست تُدْعَى وَاُدْعَى وَاُدْعَى، ودر يُدْعِيَانِ وَاُدْعِيَانِ وَاو را بیاء بدل کردند، ودر يُدْعُونُ وَاُدْعُونُ وَاُدْعُونُ وَاو یاء شد و یاء الف، والف بالتقائے ساکنین بیفتاد، ودر يُدْعِيَانِ وَاُدْعِيَانِ جمع مؤنث و او را بیاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُونِ	دَاعِيَةً	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٍ
-------	------------	----------	-----------	--------------	------------

ادعی در اصل اُدْعُو بود و او را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجبت آنکہ چون ضمہ وال بود بر واو جانش نمائند حذف کردند، همچنین یائے دُعَنَّ بسبب کسرہ م و او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آنرا بیاء بدل کنند چہارم جا، اگر گوئی: در صورت وقوع واو، رابع و مخالف حرکت ماقبل چرا و او را بیاء بدل می کنند؟ گوئیم: از بہر تخفیف چہ کلمہ باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: و او در مذغُو و عدُو در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل مختص ست نہ عام م اسم و فعل را، کذا ذکر علامۃ التثنای، اگر گوئی: واو در دعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر میں پس اگر میں را ہم تعلیل کردندے قوالی اعلا میں لازم می آمد، ولہذا در طوی و قوی و او سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک اگر گوئی: چرا و او را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعایۃ لکلا التماویں، یا آنکہ قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں بر می آمد چہ اگر بالف افتاد بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، واو در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ واو یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعُوْونَ بود، واو یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل داند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانِ مَدْعُوْونَ إلخ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوْونَ بود، واو اول را در دوم او غام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمِيَ رَمِيًا رَمَوْا رَمَتَ رَمَتًا رَمِينَ تا آخر، ماضی مجهول: رُمِيَ رُمِيًا رُمُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونِ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکمانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْلٍ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کہے گوید: چرا تنوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متممکنست و العلامة لا تحذف مگر و تکیکہ نائب مناب داشت، و آں سه چیزست اضافت الف و لام و نون تنوین و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیحست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، و یا گویم: تنوین خفیفست و یاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و تزامی رسد کہ گوئی: واو در طرف جد کسرہ افتاد آں واو رایہ کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمِي: صرف صغیر:

رَمِيَ يَرْمِي رَمِيًا فَهُوَ رَامٌ وَرُوَيْمٌ وَرُمِيٌّ يَرْمِي رَمِيًا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَمَرْمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِ مَا رَمَى مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِيَ سَ يَرْمِي الْأَمْرُ مَرَمٌ لَرْمٌ لِيرَمٌ لِيرَمِيٌّ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا يَرْمِ لَا يَرْمِ لَصَرْفٌ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مِرْمِيٌّ وَمِرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَرْمِيٌّ وَمَرْمِيَّةٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَرَامٌ وَمَرَامِيٌّ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمِيٌّ وَسَمَوْتُ مِنْهُ رُمِيًّا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَرُمِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَرْمِيٌّ وَرُمِيٌّ

جاذمہ در آید گوئی: لَمْ یَرَمْ یا بجز مے بیفتند، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

اَرَمَ	اَرَمِیَا	اَرْمُوا	اَرْمِیْ	اَرْمِیَا	اَرْمِیْنَ
--------	-----------	----------	----------	-----------	------------

بانون ثقیله اَرْمِیْنَ تا آخر بانون خفیفه اَرْمِیْنَ اَرْمُنْ اَرْمِنْ، مستقبل مجهول یُرْمِیْ یُرْمِیَانِ یُرْمُونَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامَ	رَامِیَانِ	رَامُونُ	رَامِیَّةٌ	رَامِیَّتَانِ	رَامِیَّاتٌ
-------	------------	----------	------------	---------------	-------------

اسم مفعول: مَرْمِیٌّ مَرْمِیَّانِ مَرْمِیُّونَ تا آخر، مَرْمِیٌّ در اصل مَرْمُویٌّ بود. بروزن مَفْعُولٌ، واو ویاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند ویاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرْمِیٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ الرَّضِیُّ وَالرَّضَوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِیَ رَضُوا بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِیَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود و او برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد. بروزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِیَ رَضِیَا رَضُوا بر قیاس رُمِی تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْضِیَ یَرْضِیَانِ یَرْضُونَ تا آخر واو را یاء کردند ویاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرْضِیْنَ واحد مَوْنَتْ تَرْضِیْنَ بر

رَضُوا صرف صغیر از یں باب ناقص بر قیاس دعا بدْعُوا است **برصی** یَرْضِی در اصل یَرْضُوا بود و او در موضع ثانی بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعده یاقند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرْضِی شد یَمْجُودَعِی.

ترصیی در اصل تَرْضِیوین بود و او واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد و الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرْضِیین شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرْضَيْنَ جمع مَوْنَت بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشِيَانِ يَخْشَوْنَ همچو يُرَضَى، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخُوَ رَخُوا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُوا بود، ماضی مجهول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرُخُو يَرُخَوَانِ يَرُخَوْنَ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْخَى همچو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيًا رَعُوا تا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعِيَانِ يَرْعَوْنَ تا آخر، امر حاضر: ارْضَ ارْضِيَا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیله: ارْضِينَ ارْضِيَانِ ارْضُونَ ارْضِيَانَّ ارْضِيَانَّ بانون خفیفه: ارْضِينَ ارْضُونَ ارْضِينَ و هم بریں قیاس:

ارْضِيَانَّ	ارْضِيَا	ارْضِيَا	ارْضِيَا	ارْضِيَا	ارْضِيَا
ارْضِيَانَّ	ارْضِيَانَّ	ارْضِيَانَّ	ارْضِيَانَّ	ارْضِيَانَّ	ارْضِيَانَّ

خَشُوا در اصل خَشُوا بود ضممه بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سبب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد **معلوم**: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی همچو رمی یزیمی، و ناقص واوی همچو دعا یدعواست. (مولوی انور علی) **یَخْشَوْنَ** در اصل یَخْشَوْنَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یَخْشَوْنَ شد.

رَخُوا ضممه بر واو و شوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُوا شد **ارْضَ** در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز می ساقط کردند، رَضَ شد.

ارْضُونَ در اصل ارْضَوْنَ بود، واو را بیاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونَ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضممه دادند از آنکه ضممه اصل ست در تحریک واو، چنانکه کسره در یاء و این هر دو بعد فتحه ثقیل نیست، ارْضُونَ شد، و همچنین ست ارْضِينَ صیغه واحد مَوْنَت.

امراز تَرْخُوا:

أُرْخَ | أُرْخُوا | أُرْجِي | أُرْجُوا | أُرْجِينِ

بجَوِّ اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاعٍ وَرَاحٍ بر قیاس دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ
وَمُخْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بر قیاس مَرَمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامده است.

انجمن حسب حسب

فصل

لفيف مفروق از سه باب آید، **اول** از باب فَعَلَ یَفْعَلُ چوں: الْوَقَايَةُ: نگاهداشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوْا إلخ بر قیاس رمی، مستقبل معلوم: یَقِي یَقِيَانِ یُقُونَ تا آخر، یقی در اصل یوقی

اصل یعنی رص و راج پنجم و در اصل ر ص و ر ح و د ع و بود، و او در رابع افتاد، و حرکت ما قبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، ر ص و راج و د ع شد. و حاشی یعنی حاش و راج پنجم را در اصل حاشی و راعی بود، ضممه بر یاء و شوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مرصی مرصی در اصل مرصو بود، و او را در عدهٔ نبات، بیاض بدل کردند، مرصی شد، بعده واد و یاء کجی بهم آمده اند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاء کردند، و یاء را در یاء اقام نمودند، و ضممه ضا در ابجسه بدل کردند برائے مناسبت یاء، مرصی شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرود را ترک کرده بر قیاس ماضو اقام نکردند، و راه شد و ذرقتند؟ گویم که چون واد در جمیع افعال این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاض بدل کرده بودند، و او را آن شد که در اسم مفعول نیز بیاض بدل نمایند، تا حکم باب مختلف گردد، و فاضل بر جندی گفته: که هر ناقص وادی که بر وزن فعلی بکسب العین باشد در اسم مفعولش جائز است که اقام کنند، و مرصو گویند: و جائز است که بیاض بدل کنند، مرصی گویند، و این اقبح و اشبه است.

وقتی: صرف صغیر:

[illegible]

و صرف صغير البواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچه در یَعِدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَرْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخ، و با جازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَ لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

ق	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قَيْنَ
---	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیله:

قَيْنَ	قِيَانَّ	قَنَّ	قَنَّ	قِيَانَّ	قَيْنَانَّ
--------	----------	-------	-------	----------	------------

بانون خفیفه:

قَيْنَ	قَنَّ	قَنَّ
--------	-------	-------

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجْهِي: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِي وَجِيَا وَجُؤًا بر قیاس رَضِي، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَرْضِي، امر حاضر: اِيْجِ اِيْجِيَا اِيْجُؤَا تا آخر بر قیاس اَرْضِ، بانون ثقیله: اِيْجِيَنَّ بر قیاس اَرْضِيَنَّ، بانون خفیفه: اِيْجِيَنَّ اِيْجُؤَنَّ اِيْجِيَنَّ، اسم فاعل: وَاِجٍ چوں رَامِ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِي: نزدیک شدن،

ق: در اصل بوقی بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف عت شد اِی شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد که از تَقِي بیاکنی، ثاء را حذف کنی و یاء را بوقف ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از نَفُؤ بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. **وَحُؤًا:** در اصل وَحِیُؤًا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشته نقل کرده ما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند و حُؤًا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَ وَلِيًّا وَلُوا چوں رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَلِي يَلِيَانِ يَلُونُ چوں يَقِي.
 لفيف مقرون از دو باب آید **اول**: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: پیچیدن، ماضی معلوم: طَوَى طَوًى طَوَّاهُ بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونُ چوں يَرْمِي، امر حاضر: اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوا چوں اِزِمِ اِزِمِيَا اِزِمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَامِ، اسم مفعول: مَطْوِي مَطْوِيَانِ مَطْوُونُ تا آخر.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطَّيُّ: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَ طَوِيًا طَوًى تا آخر، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اِطْوِ چوں اِرضَ، اسم فاعل: طَاوٍ چوں رَاضٍ، اسم مفعول: مَطْوِيٌّ تا آخر. مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن، ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمْرًا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرًا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرًا بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضمووم ثانی ساکن،

طوی در اصل صوئی بود و او و یادریک کلمه بهم آمدند اول آنها ساکن بود و او را یاء کرده و در یاء او غم کردند طوی شد.
طوی در اصل صوئی بود بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طوی شد، و در واو که مین کلمه است این تعلیل کردند از آنکه اجتماع تعلیلین در یک کلمه از جنس واحد لازم می آمد.

طوي: صرف صغير:

طَوَى يَصْوِي طَيًّا فَهُوَ صَاوٍ وَصَوَّى وَطَوَّى وَطَوَى طَيًّا أَفْدَاكَ مَطْوًى وَمُطَوًى مَا طَوَى مَا طَوَى لَمْ يَصَوْ لَا يَصْوِي لَا يَطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَصْوِي الْأَمْرُ مِنْهُ أَطَوَّ لَتَطْوُ لَتَطْوُ لَتَطْوُ لَتَطْوُ لَا تَطْوُ لَا يَصَوْ لَا يَطْوُ اطْرَفَ مِنْهُ مَطْوًى وَمَطْوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُطَوًى وَمُطَيَّةٌ وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أَعْلَلَ التَّفْصِيلَ مِنْهُ أَطَوَى وَالْمَوْتُ مِنْهُ طَيًّا التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطَيٌّ وَطَيًّا وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطُؤَى.

مستقبل معلوم و در بعض نسخ بجائے این تصریف قوی بقوی یافته می شود فرق این قدرست کہ طوی بطوی ناقص یاکی و ر صی بر صی ناقص واوی بقاعدہ ر صی بر صی واوش ماہ شد. **صحیح** : مراد **صحیح** در اینجا مہموزست فقط ہے قرآن حرف علت.

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبْ یَأْدِبُ گوئی: اِیْدِبْ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: اَمَنْ در اصل اَمَنْ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد۔

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَاَرُ یَزَعْرُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القَرَّ: خواندن قرأَ یَقْرَأُ چوں: مَنَعَ یَمْنَعُ۔ مہوز اللام واجوف یائی المَجِیْءُ: آمدن جاءَ یَجِیْءُ مَجِیْئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِیْءٌ یُجَاءُ مَجِیْئًا فَهُوَ مَجِیْءٌ الْأَمْرُ جِیْءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِیْءُ۔

مہوز الفاء وناقص الأَثْمِ وَالْإِثْمَانُ: آمدن اَتَى یَأْتِی چوں: رَمَى یَرْمِی، دور امر گوئی: اِیْتِ ہمزہ یاء شد۔ مہوز العین ومثال الوَأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَّ یَعْدُ چوں: وَعَدَ یَعِدُ۔

مہوز العین ولفیف مقرون الوَأْیُ: وعدہ کردن وَأَی یَنْیِ چوں: وَقَى یَقِی۔ مہوز الفاء ولفیف مقرون الأوْیُ: جائے گرفتن أَوَى یَأْوِی چوں: طَوَى یَطْوِی۔

مہوز الفاء ومضاعف الإمامَةُ پیشوائی کردن اَمَّ یَوْمُ چوں مَدَّ یَمْدُ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود۔

حاء حاء در اصل جاءَی بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را ہمزہ بدل کردند حاء شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند حاء شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند حاء شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل حاء حابی بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جاءَی شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالقاء ساکنین حذف نمودند۔

مَجِیْءٌ مَجِیْءٌ در اصل مَجِیْوٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، واورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَجِیْءٌ شد بر قیاس مَبِیْعٌ۔ **الأوْی** بضم اول وکسر ثانی۔

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعُلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعِلَ يَفْعِلُ** چوں: **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا** فهو بَارًّا الأمر بَرَّ بَرًّا بَرًّا.

سوم **فَعَلَ يَفْعِلُ** چوں: **فَرَّ يَفِرُّ**، و در امر و اخوات و سه ازین دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برای موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَ مُدَّانَ مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ** اُمْدُدْنَانْ، بانون خفیفه **مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ**، اسم فاعل **مَادَّ مَادَّانَ مَادُّونَ مَادَّةَ مَادَّتَانِ مَادَاتٍ**، اسم مفعول **مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعُلُ مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَشَرَبٌ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعُلُ** نیز **يَمْجِنِسُ** آید چوں: **مَقْتَلٌ** و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعَلٌ** است چوں: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسَكٌ وَمَجْرَزٌ**، و درین جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعُلُ** مصدر میمی **مَفْعَلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعَلٌ** آید چوں: **مَجْلِسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لفیف مطلقا همه **مَفْعَلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعِلٌ** چوں **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: و **مَنْحَرٌ** و **مَوْفِقٌ** و **مَنْسَكٌ** نیز از ان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف **هـ** ذکر آن نکرده. **مطلقا:** یعنی خواه از **يَفْعُلُ** بکسر اعمین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق (مولوی انور علی)

و از مثال: شعر:

ظرف یفعل مفعول است الا از ناقص ای کمال غیر یفعل مفعول آید دائما ۱۱ مثال

شاذ باشد: چوں **مَنْصَةٌ** بکسر ظای معجزه از صر و اما محذره بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات و مقرعه بکرات ثلاثه باد، و مشرق مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کد حقیق شارح الاصول.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مَحِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِسْنَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفَعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکہ از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میسی و اسم مکان و اسم زمان و وزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحَّرَجٌ.

فصل

بدانکہ فَعْلٌ يَفْعَلُ مشروط است بآنکہ عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف است: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین،

مرت بود بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تا، در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلٌ یا فَعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تا، در آخرش بود بچو: سَنَدَةٌ و رَحْمَةٌ پس و وزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تا، باشد، پس بر مصدر مستعمل می آید، چوں دَحْرَجَةٌ و اسْتَقَامَةٌ، و اگر تا، در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تا، زائد کرده شود، چوں انْصِلَاقَةٌ و تَدْحَرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل بدانکہ این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہذا بالکلیہ آنہا را ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ يَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یکت جانب است بجانب دیگر اشتباہ می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط است بآنکہ بجائے عین فَعْلٌ یا لام فَعْلٌ حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاتی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین نہ سنا خفتے عارض خواهد شد تا نیز است در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلق خواهد بود فتح عینین ہم ضرور خواهد بود، مہذا انبی یأسی را شاذ گفتند: حدود عن حروف الخلق مع فتح العین و دَحْلٌ بِذَحْلٍ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جاکہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجی فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز است کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جاکہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز است کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

و در مثال ازین باب چوں: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که و او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: اَکْرَمَ اَکْرَمًا اُکْرِمُوا تا آخر، مستقبل: يُکْرِمُ يُکْرِمَانِ يُکْرِمُونَ تا آخر، اصل یُکْرِمُ یُاکْرِمُ بوده است چوں در اُکْرِمُ که در اصل اُاکْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکی را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت اُکْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند اُکْرِمَ اُکْرِمًا اُکْرِمُوا تا آخر، و این همزه قطعی ست چوں بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چوں: فَاکْرِمْ وَتَمَّ اَکْرِمْ و لون ثقیله و خفیفه بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُکْرِمٌ مُکْرِمَانِ مُکْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

و در مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فتح یفتح یفتح مین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضَعُ را در استعمال بخذف و او یافته اند و حذف و او نمی شود مگر از کسر مین، پس برائے محافظت قاعده صریفه فرض کرده اند که اصل او یوضَعُ بود بکسر عین بعد از حذف و او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف طلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در ضمیر برائے و قایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جا مری دارند، و امثال یعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیز می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقامی دارد (مولوی انور علی)

یَاکْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکی از حروف این بر ماضی و و چوں ماضی اُکْرِمَ با ثبات همزه قطعی بود لا جرم در مضارع ثابت خواهد بود. بخلاف همزات وصل چوں: یَفْعَلُ و یُسْتَفْعَلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

اُکْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جا دو همزه جمع آیند و یکی از آنها مضموم باشد ثانی را با و بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رقتند و همزه ثانی را با و بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهمل ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود ل محاله اولی خواهد بود، لهذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَخْضَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مُحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِيْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ماقبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یاقی الإِيسَارُ: توانگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْسَرَ أَوْسَرَا أَوْسَرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسَرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرْنَ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُونَ	أَيْسِرْنَ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرْنَ
------------	--------------	-------------	------------	--------------	------------

غالب در باب افعال یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است نسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: کُتِبَ فَاكْتُبْ اِیْ بِرُوْا فَاکْتُمُ اور اِیْ بِرُوْا فَاکْتُمُ اور اِیْ بِرُوْا فَاکْتُمُ.

اَثْمَرَ النَّخْلُ: و در بعضی نسخ اَثْمَرَ النَّخْلُ و هو جنم نبات الفوفیة، اِیْ خرم بسیار شدند پیش مرد، و بالمشقة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی نور علی) یُوسِرُ: یوسر در اصل یُسِرُ بود، یہ ساکن ماقبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در اُوسر ماضی مجهول، مُوَسِّرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. اِیسِرَانِ: اگر گوئی کہ در اِیسِرَانِ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائز است، چنانچہ در دَابَّةٌ وَخَوَیْصَةٌ، فافہم.

بانون خفیفہ:

اَیْسِرُنْ	اَیْسِرُنْ	اَیْسِرُنْ
------------	------------	------------

امر غائب: لَیُوسِرُ لَیُوسِرُ وَاِتا آخر، نہی غائب: لَا یُوسِرُ لَا یُوسِرُ وَاِتا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَرٌ مُوسَرَانِ مُوسَرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقامۃ: پپای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوَمَ بود، واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واو در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: یُقِیْمُ یُقِیْمَانِ یُقِیْمُونَ یُقِیْمُ یُقِیْمَانِ یُقِیْمُونَ تا آخر، یُقِیْمُ در اصل یُقِوْمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ویرائے کسرہ واو بیاء بدل شد، ودر یُقِیْمَنَّ وَتُقِیْمَنَّ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أَقِیْمَ أَقِیْمَا أَقِیْمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: یُقَامُ یُقَامَانِ یُقَامُونَ یُقَامُ یُقَامَانِ یُقَامُونَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِیْمَا أَقِیْمُوا، نون ثقیلہ: أَقِیْمَنَّ أَقِیْمَانَّ أَقِیْمَنَّ أَقِیْمَنَّ أَقِیْمَانَّ أَقِیْمَانَّ، نون خفیفہ: أَقِیْمَنَّ أَقِیْمَنَّ أَقِیْمَنَّ، اسم فاعل: مُقِیْمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِیْمٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس یُقِیْمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس یُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر یُقِیْمَنَّ وَتُقِیْمَنَّ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقِمْ، حمد: لَمْ یُقِمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا یُقِیْمُ، استفہام: هَلْ یُقِیْمُ، إقامۃ در اصل إقواماً بود، بر وزن افعالاً، فتح واورا بما قبل دادند، واو الف شد، وبیفتاد عوض اوتاء در آخر در آوردند

اَقَمَ اَقَمَ در اصل اَقَوَمَ بود واو مکسور ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واو را از جهت کسرہ ماقبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء ومیم، یاء را حذف کردند، اَقَمَ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شَدَّ، أَجُوفٌ يَأْتِي الإِطَارَةَ: **پَرِيدَن** و **پَرَانِيدَن**، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول: مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نَهَى: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي إِرْضَاءً الْمُرْضَى الْمُرْضَى، امر: ارْضِ نَهَى: لَا تُرْضِ نون ثقیله: ارْضَيْنَ تا آخر، إِرْضَاءٌ در اصل إِرْضَاؤٌ بود، وادو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین است حال واو و یاء که بعد الف زائده باشد چون کِسَاءٌ وِرْدَاءٌ که در اصل کِسَاؤٌ وِرْدَايٌ بود، لفیف مفروق، الإِیْحَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيْحَاءً فَهُوَ مُوَجٌّ، امر: أَوْجِ، نَهَى: لَا تُوَجِّجْ، لفیف مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوِي، امر: أَهْوِ، نَهَى: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحْبَبْ، نَهَى: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

افامہ شد [در وقت اضافت حذف کنند چون ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲] و از مصادر و افعال این باب کہ واو ویاء و ران بر اصل ماند، نیست، الاخوان؛ نیازمند کردن و گشتن، الاخوان؛ سبکبار یافتن کے را و ابله یافتن، الاخوان؛ مجردین آب و گندہ شدن گوشت، الإخوان؛ نیک کردن، الاخوان؛ نرمی در سیہ کردن، الاسود؛ مہتر زادن و سیہ زادن، الاخوان؛ بجائے مہملہ نیک براندن، الاعوان؛ بر ہمتہ شدن و یک چشم زدن، الاعوان؛ در ویش شدن و کردن، الاخواس؛ صید را بلیختن بر صیاد تا بگیرد، الاخواس؛ برگت نیارون حرما، الاعواص؛ کارر خصم و شوار فرا گرفتن و بمچنیس؛ رؤاص و اشواق و ثواب و اخوان و اخوات و اطوائ و اغوائ و اقوال و اغواء از واوی، و اما از یائی الاطباء؛ چیز سے حلال و پاک آوردن، الاهیاخ؛ برا بلیختن، الاکیاس؛ زیر کت زادن، الاعیام الاعیان الاحیان والاذیان الاخبار الاربان الاعیان الانیان، و معنی آنہا در لغت معلوم می شود۔ (مولوی انور علی)

ادھی در اصل از صواب بود و او بود در موضع ثلث، اکنون در رابع افتاد و او رایا کردند و رایا را بافتتاح ما قبل الف کردند.

ارضی در اصل ارضیہ بود، واد واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واد بوکھی افتاد، ارض شد.

کسب و مثال ناقص بآی مصنف ۳۰۰ ذکر تکرره از انست، الدعاء: تو انگر کردن، الدعاء: نیست کردن، افسی بقیه ایفاء ایلح

الفاء الإِيمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ
 قلب ہمزہ بواو جائز ست نہ واجب۔

واجب: آتکہ مصنف ذکر کردہ مہموز الفاء واجوف چوں: الإِبَادَةُ: نیر و مند گردانیدن مہموز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ:
 آزدن کے را مہموز العین چوں: الإِسْنَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہموز العین و مثال چوں: الإِبْقَارُ: بخشم آزدن، الإِيشَارُ:
 نوید کردن مہموز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ و الإِرَاءَةُ: نمودن، مہموز اللام: الإِنْسَاءُ: خبر دادن، مہموز اللام و مثال چوں:
 الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہموز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بجکی، الإِصَاءَةُ: روشن شدن و کردن، مہموز الفاء
 والفیف مقرون چوں: الإِنْوَاءُ: بہ آباد سے بردن کے را، واللہ اعلم۔ (مولوی انور علی)

تبصره ضروری المحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الإِرْعَاءُ وَالْإِرْءَاءُ: نمودن اصل الإِرْعَاءُ الإِرْءَائِیُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، واصل الإِرْءَاءُ الإِرْءَائِیُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرْءَاءُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِیَا أَرَوْا أَرَتْ أَرَتْ أَرِیْنَا إلخ اصل أَرَى أَرِیُّ بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در تشنیه غائبه بفراهم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها بعد م علت قلب یاء الف نگردید.

مضارع معروف: یُرِیُّ یُرِیَانِ یُرِوْنَ تُرِیُّ تُرِیَانِ یُرِیْنَ إلخ اصل یُرِیُّ یُرِیُّ یُرِیُّ بر وزن یُکْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضممه که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِیُّ أَرِیُّ تُرِیُّ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفراهم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: أَرِیُّ أَرِیَا أَرَوْا أَرِیتُ أَرِیتُ أَرِینَا أَرِینَا تا آخر، أَرِیُّ در اصل أَرِیُّ بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجہول: يُرَى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تُرَى تُرَيَانِ يُرَيْنِ إلخ، يُرَى در اصل يُرَآيُ بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرَى أُرَى تُرَى، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنُ بر اں، و در ماقی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید۔

نفی بلم معروف و مجہول: لَمْ يُرَ لَمْ يُرَيَا لَمْ يُرَوْا إلخ بکسر را معروف و بفتح آن مجہول، یاء مکسور از معروف و الف از مجہول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق۔

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرَيْنِ، أَرِ در اصل أَرِيَّ بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند۔

امر حاضر مجہول: لَرَّ لَرَيَا لَرَوْا لَرَى، لَرَّ در اصل لَرَّآيُ بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مَوْنَتْ بوجہ مذکور چند بار سالم ماند۔

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرَيْنَ أَرِيَانَّ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرَيْنَانَّ، در أَرَيْنَ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرَوْا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيَّ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند۔

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَثَرَيْنَ لَثَرَيَانِ لَثَرُونَ لَثَرَيْنَ لَثَرَيْنَ، در لَثَرَيْنَ الف محذوفه خواست که بزوال علت باز آید، چون ساکن بود و ما قبل نون ثقیله متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثَرُونَ بضم واو جمع مذکر را اَزَلُّوا وَلَثَرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را اَزَلُّوا بنا نمودند، چون نون ثقیله آمد و ساکن فراهم شدند برائے رفع آن در اول و او را ضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر و یاء ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْجَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو و یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخشُوا اللَّهَ وَاَرْضِي الرُّسُولَ، و او را ضمہ و یاء را کسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرُنْ أَرُنْ أَرُنْ أَرُنْ أَرُنْ أَرُنْ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور و او و یاء محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی تمامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکورات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيٍّ بر وزن مُکْرِمٍ بود ہمزه بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُونٌ بر وزن مُکْرِمُونَ بود چون ہمزه بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقاء ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرَى مُرَيَانِ مُرُونَ مُرَاةً مُرَيَانِ مُرَيَاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تشنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرَيَانِ تشنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإيَؤَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِئَوَايُ بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: أَوَى أَوِيَا أَوْوَا أَوَتْ أَوْنَا أَوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل أَعْوَيَ بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بalf وجوباً منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تشنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: يُؤْوِي يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِي تُؤْوِيَانِ يُؤْوِينَ إلخ، يُؤْوِي در اصل يُؤْوِيْ بهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جوازاً واداشد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسر از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیگنند، و درین صیغها واد در وادغام نشد؛ زیرا که واد اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أَوِي أَوِيَا أَوْوُوا أَوِيَتْ أَوِيْتَا أَوَيْنَ تا آخر، أَوِي در اصل أَعْوِي بود همزه ثانی ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه وجوباً واداشد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه واد اول بدل همزه آمده است ادغام نگردید، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: **يُؤْوِي** **يُؤْوِيَانِ** **يُؤْوُونَ** **تُؤْوِي** **تُؤْوِيَانِ** **تُؤْوِينَ** تا آخر، **يُؤْوِي** در اصل **يُؤْوِي** بر وزن **يُكْرِمُ** بود همزه منفردۀ ساکنه واقعۀ بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغۀ متکلم و این الف از صیغۀ جمع مذکر و مخاطبۀ با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در و او مدغم نگردید.

نفی بلم: **لَمْ يُؤْوِ** از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از **لَمْ تُؤْوِ** و **لَمْ أُؤْوِ** و **لَمْ نُؤْوِ**، و از جمع مذکر و مخاطبۀ یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: **أَوْيَا** **أَوْوَا** **أَوْيَ** **أَوْيْنَ**، همزه بقاعده آوی وجوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبۀ بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: **لِتُؤْوِ** **لِتُؤْوِيَا** **لِتُؤْوُوا** **لِتُؤْوِينَ**، **لِتُؤْوِ** در اصل **لِتُؤْوِي** بر وزن **لِتُكْرِمُ** بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر در ین صیغۀ و از جمع مذکر و مخاطبۀ با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: **أَوِيَنَّ** **أَوِيَانِ** **أَوُونَ** **أَوِينَ** **أَوِيَنَّ**، یاء محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و **أَوُونَ** بضم و او جمع مذکر را از **أَوُوا** بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبۀ را از **أَوِي** چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجبت استغناء از آن بسبب ضم و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیکنند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانِ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَ لَتُووَيْنَانِ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن واو را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدائی دلالت کننده بران واو و یاء را حذف ساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُونَ أَوَيْنَ أَوُونَ، بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا. امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه او و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همین قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی. قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان واو و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَانِ مُوَوُونَ مُوَوِيَّةُ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتُ، مُوَوِ در اصل مُوَوِيٌّ بود همزه بقاعده يُوَوِيٌّ در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که واو اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضمه اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضمه آن بما قبل بعد از االه حرکت آن با اجتماع ساکنین یفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِیْ مُوَوِیَانِ مُوَوُونَ مُوَوَاةٌ مُوَوِیتَانِ مُوَوِیَاتٌ، مُوَوِیْ در اصل مُوَوِیْ. بروزن مُکَرَّمٌ بود ہمزه بقانون مذکور در تمامی صیغہا بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیہ مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد و تثنیہ مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوْتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد وصرَّخَ: نیک ہویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَيْ نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وفعلاً چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَ، وَفَعَّلًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ. و ناقص یائی چوں: نَتَّى يُشَيَّ تَنْبِيَةُ الْمُشَيَّ الْمُتَنَّى ثَنَّ لَا تُثَنِّ، و مصدر ناقص یائی این باب دائم بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تَنْزَى دَلُوهَا تَنْزِيًا كَمَا تُنْزَى شَهْلَةُ صَبِيًا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشارہ است بآنکہ باب تفعیل برائے دلاست بر کثرت و بسیار آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیر طواف کردم من، و گاہی در فاعل نحو: مَوْتَ لَانٍ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاہی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من در ہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکثیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بکہ کفارہ دادن و جزا آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوء کے درین مادہ آمدہ اکفرست، بقدر: اكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوء کفر نمودم و فی "التاج" لا اكْفَرُ: کافر خواندن، و الکفر عط الفقهاء و احدثین انتہی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فہی تنزی دلوہا متفعِّل تنزیاً بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیع: فہی تنز مفتعلن ری دلوہا متفعِّل تنزیاً مفعول، کما تنز مفاعلن ری شہلۃ مستمعن صبیاً فعولن. لغات: تنزی: جنبانیدن شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باوصوف نشوند، ولا یقال: رَحُلٌ شَہْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچمل و بچ یا پنجہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، و لو خود را کہ کنیت ست از پستانش جنبانیدنے سخت ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد ہمچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضارب زید عمرًا، و شاید کہ بین اثنين نباشد چوں: سافرت و عاقبت اللص،

= پستان خود را، یا از لطف و ذوق می دہد، و این معنی را شارح نفزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، و تحقق آنست کہ بینی در شواہد الغیبہ می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنبند و در می کشد و لو خورا، چنانکہ حرکت می دہد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دہد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، همچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّأَحُّنُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: لتَّخَصُّصُ خطا کردن، لتَّخَصُّصُ: پناہ داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں التَّأَسُّسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّأْيِيدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّزْيِيَةُ آئینہ قرار دے کے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيَسُّنُ: نوید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوَصُّيَةُ: کے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّوْبَةُ و التَّوْبَى: کے را جائے دادن وازیائی: التَّفَيُّتَةُ: با سایہ گشتن و رخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: اصل زید عمرًا، یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از بچہ ست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: کَرُمَ زید و کَارَمَ زیدَ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ ثَوْبًا وَجَذَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، و موافقت مجرور چوں: سافرت و سافرت، و افعال چوں: باعدتہ و اُبعِدْتُهُ و شارفت عینی اسد و اُسْرِفْتُ عَنْهُ، و تفعیل چوں: صاعقنہ و صَعَّقْتُهُ، و تفعیل چوں: شاتمہ و تَسَاتَمْتُ، و استفعال: کَاثَرَةُ الشَّيْءِ، و استکثرہ ہاء، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قاسی از مفاسات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف فساد از قسو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبد العلی آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعلاً می آید، چوں: قَاتِلُ يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَقِتَالًا وَقِتَالًا، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی الْمُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَةً الْمُرَامِي الْمُرَامِي رَامَ لَا تُرَامُ، لفیف بجمو ناقص آید، چوں: وَافَى يُؤَافِي مُوَافَةً، مهموز هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابٌ يُحَابُ مُحَابَةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابِبُ، بعد از آنکه ادغام کردند هر دو یکسان شدند، الا در دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبْنَ تُحَابِبِينَ مجهول: يُحَابِبْنَ تُحَابِبِينَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِتٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابِتٌ، امر: حَابٌ حَابٌ حَابِبٌ، نهی لَا تُحَابُ لَا تُحَابُ لَا تُحَابِبُ.

باب افتعال ایں باب مطاوع فعلٌ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اشئین باشد بمعنی تفاعلُ چوں: اخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ بمعنی فعلٌ باشد، چوں: جَدَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الاْتِهَابُ: هبہ قبول کردن،

وقال: مقالۃ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مهموز هر باب: امر یوامر ساء ساء ساء و خاص یخاصی و انه یؤايم، و رَأَى يَرَأِي وَاطَى يُوْاطِي وَاوَى يُنْأَوِي بالواو.

مطاوع: مطاوعة در لغت بمعنی انقیاد و امتثال است، و در اصطلاح عبارت است از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجتماع دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: يَوْمُهُ فَانْتَادَ یعنی طامست کرد او را پس طامست زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: انْزَعَدَتْ یعنی فروخت آتش را، پس فروخته گرد آتش، و برائے اتحاد آید چوں: اخْتَصَرَ یعنی حجره ساخت، و تخیری برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِكْتَلَا، یعنی برائے خود پیمود، و ابتدا چوں: اسْتَبَدَّ یعنی بوسید که مجر و از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبُ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتِهَبُ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبُ اَوْتَهَبُ بود و او را تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَتَهَبُ شد، گاه باشد که گویند: اِيتَهَبُ يَأْتَهَبُ اِيتِهَابًا چوں: اِيتَعَدُ يَأْتَعَدُ اِيتَعَادًا، مثال یائی: اِئْسَرُ يَئْسِرُ اِئْسَارًا که در اصل اِئْسَرُ يَئْسِرُ اِئْسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِئْسَرُ يَئْسِرُ اِئْسَارًا، اجوف و او ی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوِبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبِ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبْ اِجْتَوِبَا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَبَ و اصل اِجْتَوِبْ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سبب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِاخْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِاخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِاخْتَارَ در اصل اِاخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اسه بدانکه این لغت بعضی جازمین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: ایتهب بقبب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یاتهب بقبب و او و بالف از جهت فتح ما قبل، و یخینس مؤنهب مؤنسر و انسر بابقائے حرف علت و عدم ادغام آن. **اخب** در اصل اخبوت بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و باء الف را حذف کردند.

اخر بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است: زیرا که حرف و انما می بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و از وجود و داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد و محال همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرَجَ و اِسْتَفْنِيه و خُتِبَ و اُخْتُورَ پس کسره اش از اینجا که اصلی است و تابع کسره و فتنه حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اَصْرَتْ و خواه مفتوح چوں: اَسَّه و اِخْتَارَ و اِسْتَفْنَاهُ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، بذا تفصیل مافی الشرح الرضی و ازین ضابطه کلیه هویداشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکه اصلی است و ضمه همزه در مثل اُدْعِيَ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و او ی از ناقص یائی است پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل اَتَقْنَدُ و اُخْتِيرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد و خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اَتَقْنَدُ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اُخْتُورَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یا اِیَّی الاجْتِبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى یَجْتَبِی اجْتِبَاءً

= و التَّوَدُّ واضح شد غلط بودن ضمّه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم منظر ی خیر تردّد درین قاعده باقی نماند، اما برائے افیم مجادل سندی از کتب ائمّه معتبرین قدماء و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمّه آن نزد ضمّه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن اساطیم: وإن کان الماصی معتل العین علی افتعل کاحتار و انقاد فعل ثالثه ما فعده نونه نحو ناع، و قل: و لفظ همزة الوصل عی حسب اللفظ بما قبل حرف العنة. و فی "أوضح المسالك" بلفظ همزة الوصل من نحو احتار و انقاد إذا صار مجهولین عی حسب التاء و القاف من الكسرة و الضمة و الإشمام، و فی "المهجة امرصية" و یبسط همزة الوصل كحركة التاء و القاف من نحو انقاد و احتار عند کوهما مجهولین، و قال ابن عقیل: فی احتار و انقاد ثلاثة أوجه: لضمه کاحتور و انقود، و الکسر کاحتیر و انقید، و الإشمام، و غیری همزة تمثل حركة التاء و القاف.

و در شرح عبدالقدّ قزوینی ست جائز است در حرف ثالث مثل احتار و انقاد کسره ضم و اشمام و درین ابواب همزه و این تا تلح حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الماصول النکبریة" نصب همزة الوصل فیما وقع بعد الساکن منه صمة أصیة نحو أخرج، و شبه صمها کسرة قبل کسرة تشبه صمة نحو احتیر و قال أبو حیان: إذا أشمت الضمة فی التاء و القاف من نحو احتیر و انقید أشمت همزة و الضم، و إذا أحلصت الکسرة کسرت همزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم درین باب نقل می کردم، و اگر حالاً هم در دل اختلاجی پیدا شود، و گوید: که درین عبارت که بقلم آوردی تعلیل ضمّه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحر کتے مخصوص دلیل صریح است بر تعلیل غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که بین کلمه اگر مکسور باشد همزه وصل بهم مکسور باشد چون اضرب، و این صریح است در آنکه اضرب بضم همزه غلط است، آری علماء را حاجت بتفصیل تعلیل و تعلیل در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکت خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشاء شده در بعضی اذهاب با وجود تنبیه هم مرتکب گشته، لهذا نص کردیم که ضمّه همزه احتار با وجود کسره تاء غلط محض است گو در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار بر لغات فصیحی و مذاهب محقاری باشد نه بر لغات غریب، فائست و لا تتبع اهوی. (مولوی انور علی)

الاختناء: ناقص و اوی الارتنساء: پسندیدن، لفیف مقرون الاستواء: راست شدن، مهور فاء الانتلاخ: شوریده شدن کار، مهور فاء مضاعف الانتحاح: فروخته شدن آتش، مهور فاء واجوف الانتیاب: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهور فاء و ناقص الانتلاء: تقصیر کردن، مهور عین الانکباب: اندوگین شدن، مثال و مهور عین الانتیاب: شرم داشتن، ناقص و مهور عین الانتیاب: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهور اللام الاختناء: پنهان شدن، مثال و مهور اللام، الانتکاء: تکیه کردن، واجوف و مهور اللام الإستیاء: اندوگین شدن.

الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبُ، مضاعف الإمتداد: كشيدن اِمْتَدَّ يَمْتَدُّ اِمْتِدَادًا فَهُوَ مُمْتَدُّ، اسم فاعل و اسم مفعول یکسان است، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، و اصل اسم مفعول مُمْتَدَّدٌ، امر حاضر: اِمْتَدَّ اِمْتَدَّ اِمْتَدَّدٌ، نهی: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّدٌ، باب انفعال این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چوں کَسَرَتْهُ فَانْكَسَرَ، و شاید که مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں اَزَعَجَتْهُ فَانْزَعَجَ، اجوف و اوی الإِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادَ يَنْقَادُ اِنْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نهی لَا تَنْقَدْ، ماضی مجہول: اُنْقِيدَ اصلش اِنْقَوَدَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل و اوند بعد از سلب حرکت ما قبل و او ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيدَ شد، مستقبل مجہول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص و اوی الإِنْمِحَاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِي اِنْمِحَاءً اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ لَا تَنْمَحِ، و بریں قیاس بود لفیف مقرون الإِنْزَوَاءُ: گوشه گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِي اِنْزَوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَ ذَاكَ مُنْزَوٍ امر حاضر: اِنْزَوِ، نهی: لَا تَنْزَوِ، مضاعف الإِنْصَابُ: ریخته شدن اِنْصَبَ يَنْصَبُ اِنْصَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌ امر اِنْصَبَ اِنْصَبَ نهی لَا تَنْصَبَ لَا تَنْصَبَ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چوں: اِسْتَكْتَبَ و اِسْتَخْرَجَ، و شاید که برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنَ و اِسْتَتَوَقَّ الْجَمَلَ، و شاید که بمعنی اعتقاد باشد

کسر نون خواه اصلش متعدی باشد، چوں: کسر و انکسر چوں: غم و اُغم و بچنیں ضرورت کہ این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

انصب: مہوز فاء چوں الانصار: کج شدن، مہوز فاء و اجوف الانبياء: کج شدن، مہوز العين الانداج: دریدہ شدن مشک، مہوز العين و ناقص الانقاء الانشقاق، مہوز اللام الانطواء: فرو بردن آتش. **استکتب** الاستکتب بوشستن چیزی خواستن **الاستخراج**: بیرون کردن خواستن.

چوں: اسْتَكْبَرْتُهُ وَاِسْتَضَعْتُهُ، مثال واوی الْاِسْتِجَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجِبُ
يَسْتَوْجِبُ اِسْتِجَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ اَمْرٌ اِسْتَوْجِبُ نَهْيٌ لَا تَسْتَوْجِبُ بر قیاس صحیح اِسْتِجَابًا
در اصل الْاِسْتِجَابًا بود، واو بجهت کسرہ ما قبل یاشد، اجوف واوی الْاِسْتِقَامَةُ راست شدن
اِسْتَقَامَ يَسْتَقِيمُ اِسْتِقَامَةً بر قیاس اَقَامَ يَقِيْمُ اِقَامَةً ناقص یا ئی الْاِسْتِحْيَاءُ: خیمہ زدوں، اِسْتَحْيِ
يَسْتَحْيِ اِسْتِحْيَاءً الْمُسْتَحْيِ اَمْرٌ اِسْتَحْيِ نَهْيٌ لَا تَسْتَحْيِ، لفیف مقرون الْاِسْتِحْيَاءُ: شرم
داشتن، اِسْتَحْيِ يَسْتَحْيِ اِسْتِحْيَاءً فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَذَاكَ مُسْتَحْيٍ اَمْرٌ اِسْتَحْيِ نَهْيٌ لَا تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مہموز فاء چوں: الاستنباط: اوب گر فتن، اجوف واوی مہموز فاء الاستنباط: عوض خواستن، ناقص و مہموز فاء الاستنباط: یارے خواستن، لفیف مقرون و مہموز فاء الاستنباط: رحمت کردن، مہموز العین الاستنباط: بر سالت رفتن، مثال مہموز العین الاستنباط: نو مید شدن، ناقص و مہموز العین الاستنباط: مرائی شردن، مہموز اللام الاستنباط: خبر جستن مثال، مہموز اللام الاستنباط: نرم شدن، اجوف و مہموز اللام الاستنباط: علاج کردن تا بقی التذ.

اجوف واوی: اجوف یاں چوں: **الْاِسْتِحَارَةُ**، **اسْتَحَارَ** یَسْتَحِیرُ استحارۃ، بدانکہ از اجوف واوی چند باب بر اصل **الْاِسْتِصْوَافُ** **الْاِسْتِزْوَاحُ** **الْاِسْتِخْوَاخُ** **الْاِسْتِخْوَادُ** **الْاِسْتِفْوَاسُ** **الْاِسْتِخْوَاصُ** **الْاِسْتِخْوَافُ**، و درین آخر تعلیل ہم رواست **الْاِسْتِخْوَافُ** **الْاِسْتِخْوَالُ** **الْاِسْتِخْوَالُ**، و از اجوف یاں چوں: **الْاِسْتِیْنِاسُ** نرخواستن ماده بز. (مولوی انور علی)

یستقیم۔ در اصل یَسْتَقِیْمُ بود، و او متکون ماقبل حرف صحیح ساکن کسرہ و او نقل کرده بما قبل دادند بعدہ و او ساکن ماقبل او مکون آن و او رایبہ بدل کردند۔ **استقامہ**۔ در اصل اِسْتَقَامَ بود و او واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت و او نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد در میان و او والف، یکے را حذف کردند تا عوض محذوف در آخر او در آورند، اِسْتَقَامَ شد۔

الاستحفاء و مثال ناقص واوی استخلاء: شیرین شمردن، استخلی یستخلی استخلاء
استخفی: بدانکه اہل حجاز شرط کرده اند در قاعدہ نقل حرکت واو و یا کہ بعد ساکن در عین کلمہ افتد بآنکہ آن کلمہ ناقص نباشد
 چون بطوی و بقوی کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع است، لہذا در احیاء و استخیا حرکت یاء را نقل
 کرده بحاکمہ نہند؛ زیرا کہ اگر در ہنا تعلیل بنقل حرکت و قلب یاء بالف و حذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید
 اجتماع دو تعلیل در دو حرف اصلی و این باعث تشویش و خرابی بنائے کلمہ است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن،
 و قلب آن بالف و حذف الف از جهت تخفیف بر خلاف قیاس، و این خلاف طریق تعلیل است، و از چند وجہ مخدوش است
 تفصیل در کتب بہار مسطور است. **استخفی** استخفی را از استخفی بنا کرده، بعد حذف علامت مضارع ہمزہ وصل در او لاش
 آوردند، و آخرش را وقف کردند علامت وقتی سقوط یائے آخر شد، استخفی شد.

و شاید کہ گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحِ، و در حیی جائز است کہ ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحْيِي، لَفِيفٌ مَفْرُوقٌ اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَبَّ يَسْتَبُّ اسْتِبَابًا الْمُسْتَبُّ الْمُسْتَبُّ أَمْرٌ اسْتَبَّ اسْتَبَّ اسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و دریں قیاس است امر غائب و نهی غائب و حمد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبیه آید چون: تَحَلَّمَ وَتَزَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و تاء جمع شوند جائز باشد که یکی را بیندازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَزَاوَرُ.....

حی درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر واقع است از ادغام، پس ترار سد که در حی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اسْتَحْيِي و حُوِي که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: اُحْيِ و اسْتَحْيِ و حُوِي، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تقلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا که چون یاء ام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزی که در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تخصیص داشته باشد چون: تَحَلَّمَ رَيْدٌ که فاعش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل علم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین است فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد و یک قصد اظهار نمودن آن می کند چنانچه: تَحَلَّاهُ رَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاہل شود. و تشبیه آید. مثال تشبیه نكوف زید کوفیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوائ ایشان.

سر الملائكة: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و یاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ گوئی: فَتَنَزَّلُ وَفَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ بادغام و ازین است قراءت لا تتأخروا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یا اَلتَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِّيًا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمّه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ. بخذف یک تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلتہ، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، دور مفاعلتہ یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اظهار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بمعنی أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

کَہْفِهِمْ تمام الآیۃ: وَرَى سَمْسًا و بنی قواسے سینندہ آفتاب را: د صعلہ چوں طلوع کند: د کَہْفِهِمْ از غار ایشان: د ب سسلہ بسوئے راست آئندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد: د ا عربہ و چوں غروب کند: د صعلہ میر و از ایشان دیگر: د ب اسماء بسوئے چپ نگرندہ: د ا عربہ و ایشان: د م مَحْذُومۃ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از لفظ غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لا جرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتفت، و صفوت آزا تحلیل میگردد و ہوا را باعتبار بازی آورد، و درون غار نمی تافت: تا الوان و اجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کہنہ نگر داند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّروُّخُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یا اَلتَّرِيدُ: افروودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّروُّی: سیراب شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّرَی: صاحب زینت شدن، مہموز الفاء التَّأْدُّ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہموز التَّائِثُ: بسیار کلا شدن، اجوف واوی و مہموز التَّائُلُ: تاویل کردن، اجوف یا اَلتَّائِدُ: نیرومند شدن، ناقص و مہموز فاء التَّائِي: پیدری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہموز فاء التَّائِي: جمع شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّائِي: قصد چیزی کردن، مہموز العین التَّكَايُ: رنجاندن، مثال و مہموز عین التَّوَادُّ: زندہ در محو کردن، مہموز العین ناقص التَّكَايُ: فراخ شدن پوست، مہموز لام التَّشَرُّ: بیزار شدن، و مثال و مہموز لام التَّوَضُّ: دست دروے شستن، اجوف و مہموز لام التَّوَضُّ: جائے گرفتن، اجوف یا اَلتَّوَضُّ: مہموز لام التَّهَيُّ: ساختہ شدن.

و هر جا که اول ساکن باشد همزه وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَنْطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ
اِطَهَّرًا، و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمُرَّمِّلُ
الْمُدَّتَّرُ، فَادَارَاتُمْ و بریں قیاس بود اِتَّرَبَ يَتَرَّبُ اِتْرَبًا، و اَتَابَعَ يَتَابِعُ اِتَابَعًا، و اَثْبَتَ يَثْبِتُ اِثْنًا،
و اِنَاقَلَ يَنَاقِلُ اِنَاقِلًا، و اَدَّتَرَ يَدْتَرُ اَدْتَرًا، و اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، و اَدَّكَرَ يَدْكُرُ اَدْكُرًا، و اِذَا بَحَ
يَذَابِحُ اِذَا بَحًا، و اِرْمَلْ يَرْمِلُ اِرْمَلًا و اِزَاوَرُ يَزَاوِرُ اِزَاوَرًا، و اِسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرَعًا، و اِسَارَعَ
يَسَارِعُ اِسَارَعًا، و اَشْجَعَ يَشْجَعُ اِشْجَعًا، و اِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعَرًا، و اِصْعَدُ يَصْعَدُ اِصْعَدًا،
و اِصَاعَدُ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، و اِضْرَعَ يَضْرَعُ اِضْرَعًا، و اِضَاغَنَ يَضَاغِنُ اِضَاغِنًا، و اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ
اِطَهَّرًا، و اِطَابِقَ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، و اِظَرَفَ يَظَرِفُ اِظَرُفًا، و اِظَاهَرَ يَظَاهِرُ اِظَاهَرًا.

فصل

بدانکه چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را
عین گردانند و ساکن کرده در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر
فاء اقلند، و در اِحتَصَمَ يَحْتَصِمُ اِحتِصَامًا فَهُوَ مَحْتَصِمٌ وَ ذَاكَ مَحْتَصِمٌ گویند:

و هر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج همزه وصل نباشد، چنانچه در مضارع و اسم
فعل و اسم مفعول، و الا همزه می آرند برائے ابتداء بکون، چنانچه در ماضی و مصدر و موصف **شد** برائے هر حرف دود و مثال
آورده، یکے از باب تمثّل و دیگرے از باب تعاضل که جمع امثلہ بیست و دو باشد، اِطَهَّرَ بِتَشْدِيدِ الطَّاءِ و الهاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء
واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل را طاء کردند بعد دو حرف از یک جنس بجم آمدند اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند
برائے ابتداء بکون همزه وصل آوردند بر همین قیاس ست یَطَهِّرُ، مگر آنکه چون در و حاجت همزه وصل نبود در نیاوردند.

فَاذَارَاتُمْ. قوله تعالى: ﴿ اِذْ مَسَّ فَاذَارَاتُمْ ﴾ (البقرة ۷۲) هرگاه می گشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود
و نسبت بدیگر میدادید.

حَصَمَ يُحَصِّمُ حَصَامًا فَهُوَ مُحَصَّمٌ وَمُحَصَّمٌ حَصَمٌ لَا تُحَصِّمُ، و بعضی فاء را بجبهت التقاء ساکنین حرکت بکسر دهند، و گویند: حَصَمَ يَحِصِّمُ حِصَامًا فَهُوَ مُحِصَّمٌ وَمُحِصَّمٌ وَحِصَمٌ لَا تُحِصِّمُ، همزه وصل بیفتاد از برای حرکت فاء.

باب افعال: أَحْمَرُ يَحْمَرُّ أَحْمَرًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ أَحْمَرٌ أَحْمَرٌ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

حَصَمَ بدانکه حَصَمَ در اصل اختصه بود تا افعال بصاد جمع شد تا رصاد کردند بعده دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده بما قبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند احصه شد، همزه که بجبهت تقدیر ابتداء بسكون آورده بودند حذف کردند حصه بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسر دهند تا التباس بماضی باب تفعیل نیفتد و حصه بکسر خاء خوانند، و این کسر بر آنست که هرگاه تا رصاد کرده در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول انگذند، پس خاء را حرکت کسر دادند از آنکه ساکن هرگاه متحرک شود بکسر متحرک گردد چون در ماضی فتح و کسر خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح و مکور کردند بهمین دو وجه مذکور پس گویند: حصه یُحَصِّمُ و گاهی باتقاء فاء را بهم مکور نمایند بهمچنین در امر فتح و کسر فاء هر دو جائز است پس گویند حصه حصه، و بهمچنین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتح و کسر خاء می گویند چون: مُحَصِّمٌ مُحَصِّمَةٌ وَ مُحَصَّمٌ مُحَصَّمَةٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضمه دهند بسبب اتباع میم، و در مصدر بهم سوائے فتح و کسر و ابقائه همزه وصل نیز مروی شده، و این شاذ است، همچنانکه اجتماع ساکنین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر: حَصَاةٌ حَصَاةٌ حَصَاةٌ و طریقه ادغام هر یک ازین حروف دوازده گانه برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

حَصَمَ حَصَمٌ يَحَصِّمُ حَصَامًا وَ حَصَمًا وَ حَصَامًا هَذَا مُحَصَّمٌ وَ مُحَصَّمَةٌ وَ مُحَصَّمَةٌ وَ حَصَمٌ يَحَصِّمُ حَصَامًا وَ حَصَامًا وَ حَصَامًا هَذَا مُحَصَّمٌ وَ مُحَصَّمَةٌ وَ مُحَصَّمَةٌ الْأَمْرُ مِنْهُ حَصَمٌ حَصَمٌ وَ اسْمُهُ عَنْهُ لَا تَحَصِّمُ الظَّرْفُ مِنْهُ مُحَصَّمٌ وَ مُحَصَّمَةٌ وَ مُحَصَّمٌ

و در بعض رسائل صرف اثبات همزه در ماضی بهم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر بچهار گانه منتقل می شود حصه حصه احصه احصه حصاما حصاما حصاما و احصاما و بعضی صرفیان در ماضی ادغام نکنند و در بواقی ادغام نمایند حصول الالتباس بماضی التفعیل فی الماضي لا غیر.

أَحْمَرُ اجوف و اوای الاغوا حاح: کج شدن، یا لی الانبساط: سفید شدن، ناقص الاقواء خدمت کردن، لفیف مقرون الاقواء: سیاه شدن.

باب افعیال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. **باب فعلله:** دَخَرَجٌ يُدَخِرُجُ دَخَرَجَةً وَدِخَرَجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُدَخِرُجٌ دَخَرَجٌ لَا تُدَخِرُجُ. **باب تفعّل:** این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَخَرَجٌ يَتَدَخِرُجُ تَدَخَرَجًا فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ تَدَخِرُجٌ لَا تَتَدَخِرُجُ. **باب افعلال:** اِحْرَنْجَمٌ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجَامًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِحْرَنْجِمٌ لَا تَحْرَنْجِمُ. **باب افعلال:** اَلْاِقْشَعْرَارُ: مَوَّءٌ بِرَتْنٍ خَاسِتِنٍ، اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اَقْعِنْسَسُ يَقْعِنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسٌ ست.

تدخرج بمقت ملحق بتدخرج اول چوں: نحسب، دوم: تفلس، سوم: تمکس، چهارم: تجورت، پنجم: نسزوں، ششم: تشیطس، ہفتم: تفلسی، المصاعف منہ التددب: جنبیدن، مثال التوهؤہ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التفلسی: کلاہ پوشیدن، مہموز العین التظاسم: سر اگلندہ شدن، مہموز لام چوں: ترمبات السحامة ادا بحصت سمعی، مضاعف و مہموز التکاکو: بد دل شدن. **افعلال:** دو ملحق برائے اخرنجمہ اول اقعنس دوم اسنقی و نزد مصنف دو باب دیگر اخنود و اخنوشب ملحق نہ اخرنجم، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجر و نیز آید ثعجرہ فانعجر أي صَبَّهَ فَانْصَبَّ، وفيہ مبالغۃ وَقْشَعْرْتُهُ فَاقْشَعَرَّ.

افعلال: اگر کہے گوید کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تامل.

افعال نیز آمده است اِجْلُوْا ذُوْ: شتاب رفتن، اِجْلُوْا ذُوْ اِجْلُوْا اِذَا. وافیعال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَّ يَعْشَوْ شَبَّ اِعْشَيْ شَبَّابًا. وافیعال نیز آمده است چون: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقَى اِسْلَنْقَاءً.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتد، و ہمچنین ہمزہائی دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این باب ہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چون ذَهَبَ را تعدیہ کنند گویند: ذَهَبَ بِهْ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا

افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چون: اِخْلُوْا فِی السِّرِّ اِیْ السِّرِّ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چون: اِغْوَوْ یعنی گردن شتر بہ نشت بر پشت او کہ عطف مجردش بمعنی تیر زدن و ہدی یاد کردن کسی را آمده است.

افیعال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چون: اِعْشَوْ شَبَّ اَلْاَرْضُ اِیْ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ کَثِیْرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چون: اِخْلُوْ شَبَّ یعنی شیرین پنداشتہم او را، و مطاوع فعل نحو: شَبَّ فَاَنْتَوْنِیْ اِیْ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چون: اِخْلُوْ اِیْ صَارَ دَاخِلًا، موافقت تفعل چون: خَشَوْ شَبَّ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند در آنکہ این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفتہ اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اور اور خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اور اور خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفتہ اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) **تعدیہ کنند**: بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیار ست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی باب تفعل می برند و این قیاسی نیست بکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست کہ مصنف **جر** آنرا درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست. برائے طریقہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، و ضمائر مجرور را موافق مفعول مالم بسیم فاعل مذکر مؤنث و مفرد و ثثنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کرد ثلاثی مجرد را برائے امثال ازان کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمُ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِيْ
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِهِ مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرَتْهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخَرَجَتْهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جنان
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

تکمله در خاصیت افعال و افعیال و تصاریف نافعہ مبتدیان

ایں هر دو باب را مبالغه و لزوم و لون غالب نحو: اِحْمَرَّ وَاِحْمَارٌ سرخ شد، و عیب قلیل چون: اِحْوَلَّ وَاِحْوَالٌ عَيْنٌ برابر بینی شد سیاه چشم او، و گاهی هر دو مقتضی آیند، یعنی برائے لهنا مثلانی مجرد مناسب معانی لهنا نبود مثل اَقْطَرَ الرَّجُلُ وَاَقْطَارٌ خشمگین شد، و گاهی اَفْعَلَ برائے مطاوعت مجرد آید مثل رَعَوْتُهُ فَارَعَوَى بازداشتم او را پس بازماند، و خلیل گوید: اَفْعَلَ مقصور اَفْعَالٌ است صحیح از باب اَفْعَالُ الْاِحْمِرَارُ، و تصریف آن گذشت.

اجوف واوی الَاِعْوَجَاجُ: کژ شدن، اِعْوَجَ يَعْوَجُ اِعْوَجَاجًا فَهُوَ مُعْوَجٌ اِعْوَجَّ اِعْوَجَّ اِعْوَجَجَ لَا تَعْوَجُ لَا تَعْوَجُ لَا تَعْوَجُ. اجوف یائی الَاِیْبِضَاضُ: سفید شدن اِیْبِضَ یَبْیِضُ اِیْبِضَاضًا فَهُوَ مُبْیِضٌ اِیْبِضَ اِیْبِضَ اِیْبِضَ لَا تَبْیِضُ لَا تَبْیِضُ لَا تَبْیِضُ، هر دو بر قیاس صحیح، ناقص واوی الَاِقْتَوَاءُ: چاکر داشتن خواستن و خدمت خواستن اصلش اِقْتَوَاوْ بر وزن اِحْمَرَارٌ بود، و او بعد الف زائده افتاد همزه گردید، و متعدی بودنش شاذ است؛ زیرا که اَفْعَالٌ را لزوم لازم باشد چنانکه گذشت.

سوال: اِقْتَوَاءٌ اِزْ اِفْتِعَالٌ چرا نشد؟ جواب: زیرا که تاء اصلی است که مجردش قَتَوُست نه زائده که از لوازم اِفْتِعَالٌ است. فائده: در تصاریف مثل صحیح بر صرف صغیر اکتفاء ورزیده شد، و در غیر آن برائے نفع طالبان صرف کبیر نوشته آمد.

ماضی معروف: اِقْتَوَى اِقْتَوَا اِقْتَوَوْا اِقْتَوَتْ اِقْتَوَاتِ اِقْتَوَيْنِ تا آخر، اصل اِقْتَوَى اِقْتَوَوْا بود، و او در سوم جا بود و اکنون بر زائده از سوم در آمد، و ما قبل او مفتوح آن واویاء شد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و او که لام اول است بسبب لزوم توالی اعلا لین معلل نشد که کلمه بدان

مُحْتَل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتاد و التباس شنی بمفرد لازم آمد و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُو بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِينَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِينَ بر وزن تَحْمَرِينَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوْا اُقْتُوْتِ اُقْتُوْتَا اُقْتُوْتِتا تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غایبه اگر یاء شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمد و چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِينَ بر وزن تَحْمَرِينَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنِ اِقْتَوْنِ در افعال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِیا اِقْتَوُوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امر القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بواو و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده واو و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ و بود، چون واو بقاعده یَقْتَوِيْ یاء شد، و ضمه از آن بسبب ثقل ساقط گردید، یاء با اجتماع ساکنین میان واو و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ واو بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون واو بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضمه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةِ الْحِجْرِ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوَى مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوَى در اصل مُقْتَوٍ و بود، و او بقاعده یَقْتَوَى مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح واو اول، و در صِيْعُهُ غائبه یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ واو یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْاِخْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْاِخْوَاوُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ تا آخر، اِخْوَوِیَّ در اصل اِخْوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِفتَوِیَّ و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تشنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِخْوَوِیَّ تا آخر، و در جمع مذکر و دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف الف نیز افتاد، چنانکه در اِخْوَوِیَّ، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند و اِخْوَوِیَّ و ادغام نگردید.

فائده: اِخْوَوَ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقالُ: اِخْوَوَتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یُخْوَوِیَّ یُخْوَوِیَّانِ یُخْوَوُونَ إلخ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمیه آن بما قبل بعد سلب حرکت از آن با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در یُخْوَوِیَّ یُخْوَوِیَّانِ یُخْوَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد و در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَخْوَوُونَ و اصل مخاطبات تَخْوَوُونَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: یُخْوَوِیَّ یُخْوَوِیَّانِ یُخْوَوُونَ تَخْوَوِیَّ تَخْوَوِیَّانِ تَخْوَوُونَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تشنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در یُخْوَوِیَّ مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَخْوَوِیَّ، و اصل ثانی تَخْوَوُونَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ یُخْوَوِ بِکسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِخْوَوِ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوِیَّ تا آخر، در اعلال

مثل : اِقْتَوِ اِقْتَوِيَا اِقْتَوْا اِلخ . امر حاضر مجهول : لِتُحَوِّ لَتُحَوِّيَا لِتُحَوُّوْا لِتُحَوَّيْ لِتُحَوَّيْنَ ،
الف مبدله از ياء كه مبدل از واو بود از واحد مذكر بسبب جزم واز جمع مذكر ومخاطبه باجماع
ساكنين افتاد، ودر تشنيه وجمع مؤنث بسبب يافته نشدن علت اعلاال ياء الف نگريدید . امر معروف
بانون ثقيله : اِحْوَيْنِ اِحْوَيَانِ اِحْوُونِ اِحْوَيْنَانِ بر قياس اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوِيَانِ اِقْتَوْنَ اِلخ .
امر مجهول بانون ثقيله : لِتُحَوَّيْنِ لِتُحَوَّيَانِ لِتُحَوُّونَ لِتُحَوَّيْنَانِ بر قياس لِتُقْتَوَيْنِ ،
وباقى اقسام امر بانون خفيفه وثقيله ونهى بمجبع اقسام بامر دونون تاكيد وبدون آن بر امثله مذكور
قياس كرده امثله استنباط بايد كرد . اسم فاعل : مُحَوِّ مُحَوِّيَانِ مُحَوُّونَ بِهِ واو بر قياس مُقْتَوٍ
مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ ، يائى مبدله از واو در واحد جمع مذكر باجماع ساكنين بيفتاد، ودر صيغ باقيه بعدم
علت اعلاال سالم ماند . اسم مفعول : مُحَوَّيٌّ مُحَوَّيَاتٌ مُحَوُّونَ تا آخر ، بفتح واو متوسط مثل
مُقْتَوًى اِلخ در واحد جمع مذكر الف مبدله از ياء كه بدل واو آمده بود باجماع ساكنين محذوف شد ،
و در غايه ساقط نگريدید ، ودر تشنيه ياء بسبب لزوم التباس تشنيه بمفرد ، ودر بوأقى بوجه مذكور در
مُقْتَوًى الف نكشت ، وصيغنائى مجهول واسم مفعول بر تقدير تعديه بحرف جر ست . باب افعيلاال
خاصيت و صرف صحيح اين باب گذشت . اجوف واوى الاِسْوَيْدَادُ : سياه شدن ، اِسْوَادٌ يَسْوَدُ
اِسْوَيْدَادًا فَهُوَ مُسْوَدٌ اِسْوَادٌ اِسْوَادٌ لَا تَسْوَدُ لَا تَسْوَدُ لَا تَسْوَدُ . اجوف يائى
الاِرْيَيْنَانِ : آراسته شدن ، اِرْيَانٌ يَرْيَانُ اِرْيِنَانَا فَهُوَ مَرْيَانٌ اِرْيَانٌ اِرْيَانٌ اِرْيَانٌ لَا تَرْيَانٌ لَا تَرْيَانٌ
لَا تَرْيَانٌ ، هر دو مثل صحيح . لفيف مقرون الاِخْوِيَاءُ : سياه شدن در اصل الاِخْوِيَاؤُ بود ، واو
اخير بقاعده الاِخْوَاءُ بهمزه بدل گرديد . ماضى معروف : اِخْوَاوَى اِخْوَاوِيَا اِخْوَاوُوا اِخْوَاوَتْ

اِحْوَاوُنَا اِحْوَاوَيْنِ تا آخر، اصل اِحْوَاوِی اِحْوَاوُو بود، و او اخیر بسبب آمدن واو زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید و رنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوَا در اصل اِحْوَاوُوُوَا بود، و او لام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف باجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوُوْتُ و در اصل اِحْوَاوُنَا تا که در اصل
 اِحْوَاوُوْنَا بود بعد بر گردیدن واو یاء و یاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنِ تا آخر
 واو یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوُوْ و اِحْوَاوُوْتُ بتشدید واو
 مثل: اِحْوُوْ بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقَالُ: اِحْوَاوُوْتُ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 یَحْوَاوِیْ یَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوُوْنَ تَحْوَاوِیْ تَحْوَاوِیَانِ یَحْوَاوِیْنَ تا آخر، یَحْوَاوِیْ در اصل
 یَحْوَاوُوْ بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور ست یاء شد بسبب ثقل ضمه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِیْ اَحْوَاوِیْ نَحْوَاوِیْ و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورۃ موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوِیْنِ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُوْنَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوِیْنِ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِیَا اِحْوَاوُوْا اِحْوَاوِیْ اِحْوَاوِیْنَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوْ بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مَوْنُثْ بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل واو یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از واو بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوِیْنِ اِحْوَاوِیَانِ اِحْوَاوُوْنَ اِحْوَاوِیْنِ اِحْوَاوِیْنَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تنه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوِّوٌ مُحَوِّوَانِ مُحَوِّوُونَ مُحَوِّوَةٌ مُحَوِّوَتَانِ مُحَوِّوَاتٍ، مُحَوِّوٌ در اصل مُحَوِّوٌ و بود، و در اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغنا بعد م علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغنا مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: اُحَوِّوْیَ اُحَوِّوْیَ اُحَوِّوْوْا اُحَوِّوْوْیَ اُحَوِّوْیَتِ اُحَوِّوْیَتَا اُحَوِّوْیْنِ تا آخر، اُحَوِّوْیَ را از اُحَوِّوْوْا بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، اُحَوِّوْوْا بچهار و او بر وزن اُحَمُّوْرَ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، اُحَوِّوْیَ گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغنا بعد م علت حذف سالم ماند، و در اُحَوِّوْیَ و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: یُحَوِّوْیَ یُحَوِّوْیَانِ یُحَوِّوْوْنَ تَحَوِّوْیَ تَحَوِّوْیَانِ تَحَوِّوْوْنَ، اصل یُحَوِّوْیَ یُحَوِّوْوْا بود، بقاعده اُحَوِّوْیَ ماضی معروف و او یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوِّوْوْیْنِ بر وزن تَحَمَّارِیْنِ و مخاطبات تَحَوِّوْوْنَ بر وزن تَحَمَّارِیْنِ. امر مجهول: اِثْحَوِّوْا اِثْحَوِّوْیَا اِثْحَوِّوْوْا اِثْحَوِّوْوْیَ اِثْحَوِّوْیْنِ و در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تنه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعد م علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لُحَوَّوْیْنَ لُحَوَّوْیَانَ لُحَوَّوْوْنَ لُحَوَّوْیْنَ لُحَوَّوْیْنَ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چون ما قبل نون مذکور سوائے چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت را ضمه دادند، و در مخاطبه یا ئے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِخْوَاوِیْنَ اِخْوَاوُنْ اِخْوَاوُنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِخْوَاوِیَا اِخْوَاوُوا اِخْوَاوِیْ بقلب نون بالف در واحد مذکر، و بو او و یاء در جمع مذکر و مخاطبه بخذف نون، و اعاده او و یاء چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام و نهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُخَوَّوْیَ مُخَوَّوْیَانَ مُخَوَّوْوْنَ مُخَوَّوْاةَ مُخَوَّوْیَتَانِ مُخَوَّوْیَاتٍ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتحه ما قبل یاء شد، و یاء در واحد و جمع مذکر و غایبه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در او لین یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغنا یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاه ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظہ اللہ
سبحانہ ووفقہ بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس اللہ سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلہ از اں قواعد
منظوم فرمودہ بعضی آں را غیر منتقہ گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضی ابیات ایشان را تیمنا و تبرکا بعینہا
آورده شد، و در بعضی آخر تصرف بحسب امکان کردہ آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤول أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظہا فهو هذا.

کلمات عرب سہ قسم بود	نام شاں حرف و فعل و اسم بود
ہیچو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شکر	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینہا است	حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ هیچ یک برابر نیست زائدش دال کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں ہدال و مزید
 چیست دانی مجرد آن کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حرفی در آن بر اصل فنزود در حساب مزید خواہد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 یک در اسم پیش معنی پنج میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمای کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل وزیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہنجو فلس و جبر و گر کف ہم فرش ازاں بشر
 عضد ست و اہل چو قفل و عیب حر و لگے عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رماعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر بُرشن پس قطر است وز برج از بر کن
 شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازاں سفر جل است نخست
 مجرش پس قد عمل و فرضیحت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خماسی مزید شد بے شک عصفوف قبعثرے مدرک

پس خز عییل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشر
 چون ثلاثی ست فعلما در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آن نہ دل
 در شرف وصفت خلقی دان در منع شرط حرف خلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق وجز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آن مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رماعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل دان کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ورتاسل کنی در افعال ہست زائد دو ہچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آن صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ورتو بود جائے عین اجوف دان ورتو بود جائے لام ناقص خوان
 ورتو بود عین ولام یا ف ولام پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر وگرگون است
 هر بنائے که همزه دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش همزه مذکور در مقابل فاش
 و بود عین همزه ماخوذ لام هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو همزه و تضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بے شکافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صیغہ درین افعال چار وہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماري شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزید کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بگر
 همزه باید بوفق آن مضموم
 آخرش هست بر طریق زوم
 گر ثلثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکور
 حرکات ثلث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 که چون آن را بحرف قبل دهند
 یا ثلثی که زلدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 ہیں کہ ما بعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بمزہ ناید را ست
 اگر آزا بود ز ضمہ اثر
 ورنہ آزا بکسر کن موسوم
 چون مضارع کہ باشد او مجزوم
 می شود ہجو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آن ز مفعول فتح شد دستور
 چون کہ بر حرف علت است گراں
 کہ بما قبل منقلب سازند
 وفق آن حرف علت مدہ کنند

همچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویانیکه از سکون جاری ست
 چون بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چون ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چون ز پے شود وارد
 پے دفع ثقلش همه جا
 چون دو ساکن فرا رسید بهم
 جائز است آنچنانکه خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چون فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء همیشه بدل
 واو یاء چون فراء رسید بهم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضع یضع با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسره واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یری یبیع هم بمثال
 در پے فتح بر زبان جاری ست
 بالف هست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الفی را که باشد از زائد
 می شود همزه چون کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 در نباشد چنان بدانکه صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 که نباشد عقیب ضم واقع
 همچو یدعی ویدعیان به مثل
 اولین با سکون بود منضم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 رم یرم با و رمت در حسب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یاد گیرش که نصر ممتنع هست
 چون یعد حذف شد ز استقبال
 صیغه گردود باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چوں اهل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چوں عده بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عد عده اهل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسره فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چوں دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسره فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل یقول بخواں در ضرب بعث طع طبع بداں
 در سمع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا طبع و مقول متساوی
 لیک در هر دو وا بداں فاعل هست مانند بائع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آنرا بگویت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود دائر تشکیل بر کرانه رود
 کسر عین از بود و آن واوی گشته مانند یائی ملتأوی
 این بود حکم ماضی و غایب هم به مجهول و غیر آن دائر
 مفردش گر بجزم موصوف است حرف علت ز صیغه محذوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارض ترضی رضیت در سمع است ارع ترعی رعیت در منع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد هست مرمی اگر دگر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال بچو داع و داعی در همه حال
 صرف مفروق خوان ز باب لفیف گویمت نکته غریب و لطیف
 اولش بامثال موزون است آخرش ناقص است معنون است
 ق یقی با وقت در ضرب است ل یلی باولیت در حسب است
 اتج توجی وجیت در سمع است داند آنکه بعلم منتفع است
 و آن دگر قسم بوقت شمار انا قصی پیش گیرد در هم کار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است ازو یروی ردیت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں یکساں دو حرف جمع شود وَاں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
 چوں گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غاشرش ممکن اصلاً فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدَّتْ اَلَمْ در نصر است بافررت افر در ضرب است
 بامست اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمه رواست
 از دو همزه چوں همزه دومین ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین همزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمِنْ اَوْمِنْ دگر اِئْتَب ایں سه مذکور امثال طلب
 حُذْراً أَخَذَ است وصل بدان ز سوال صیغه امر خواں بدین منوال
 فعل مہموز گر بود معتل صیغه را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه در اں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل همزه اش را میفکن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست و تے کہ منطبق آمد فاء منقلب تائے افعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم و یقیم و ہم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز یاء همچو ارضاء همچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجاب اشتباه وصیغه مثل محاب
 باز مختار، همچنان انکار کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بسفکنے شاید
 غیر همزه کہ هست در افعال ہمہ در درج می کنش اخلال
 ناقصات ہمہ حال چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین ہم یختار باز ینقاد گیر آخر چار
 ہر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را مکن اعلال چوں صحیحش شمار در ہمہ حال

الف آنجا که ضمہ را عقب است ہمچو ضورب بواو منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن چوں ذلول و جہان و صعب و خوشن
 مشترک ہست در اثاث و رجال لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میمی و زمان و مکان از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان از دگر بر وزان مشرب دان
 ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال ہمچو مرمی ز ناقصش ہمہ حال
 و مزید است حال او در یاب مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعّل وصف خوان ز لون و عیب مثل ضلّاء مؤنثش بے زیب
 لیک افعّل بمعنی تفضیل ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات چوں جرح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند صرعہ آن کہ پہلوان گلند

یا داشت

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتصاريف)

متن الكافي مع مختصر الشافعي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق

تفسير البيضاوي	التيبان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (بالدالة، لا نوبه)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ التبلیغی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (دولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعيات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نوح میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریما	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
پند نامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
مختب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاوا السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھتا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الفلاسفہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ